

Проф. ЛАЗО М. КОСТИЋ

**О СРПСКОМ КАРАКТЕРУ
БОКЕ КОТОРСКЕ**

Издање пишчево

Цирих 1961

ПРЕДГОВОР

Само једна љубав не чили у пари
Пролазности: само једна се не мења;
Само своја земља не лежи у бари
Досаде; и поред свих искушења,
Све се више воли што се више стари.
Сима Пандуровић, последња строфа
песме «Родна Груда».

Разлози који су ме навели да ову књигу напишем и издам, саопштени су мало за овим, у првом одељку књиге. Требало је то подробно изложити, тако рећи са «научним апаратом», а предговор није за то прикладан.

Ову књигу сам радио са неким нарочитим жаром, са неким религиозним расположењем. Из два разлога: прво што се њоме настоји доказати српски национални карактер краја у коме сам се родио, где сам провео детињство и сваке године свој годишњи одмор, где су моји преци живели три века и имали једно једино занимање: очување православља и српства свога краја (јер неколико сати богослужења у месецу не могу се сматрати занимањем). Друго, што се сличним проблемом дуго бавио мој отац и набавио огромну литературу. Он је писао историју Превлаке, некадашњег седишта Зетске епархије одн. митрополије, која се налазила у његовој парохији, а то је у суштини историја православља и српства Боке Которске. Ручопис није завршио, и не знам да ли се још налази у његовој заоставштини. Књиге су такође највећим делом пропале. Оне које су се још нашле, послао ми је мој братанац. Без њих би овај рад био далеко непотпунији.

Али ја нисам штедео ни труда ни новаца да дођем и до других публикација, старих и нових, из свих градова Европе, нарочито из Беча, Загреба, Београда. У Швајцарској је то могуће ако се тражи преко једне јавне библиотеке и у њој чита. Али, мора се знати где се публикација налази, мора се платити поштарина, мора се ићи у библиотеку која посредује да се ту дело чита (а ја не живим у граду). То сам чинио и за остале књиге, па тим пре за књигу о Боки. Колика је мука дознати само где

може књига да се добије, у којој библиотеци Европе. А није мање тешко дознати да постоје саме књиге и шта се у њима налази. Једна латинска пословица гласи: *Qui scit ubi sit scientia, proximus est habenti sapientiam*. У слободном преводу српски: Ко зна где се знање налази, најближи је ономе који њим већ располаже. А колико пута се деси да се набави књига и у њој не нађе ништа или веома мало (само нека реченица)! Књиге које су се могле купити, куповао сам.

Па ипак, ова књига неће бити без празнина, тј. оставиће се могућност и другима да изнесу шта у њој нема. Тога неће бити много, али ће бити и тога.

Но, сад да се вратим на емоционалне моменте који су ме обухватили и загревали за цело време рада на књизи.

Кад човек остара, све више чезне за својом постојбином уколико је удаљен од ње; кад је неко изгнаник, бол га хвата при помисли на своју отаџбину.

Отаџбина има ужи и шири појам, то је тачно; за мене је једанпут отаџбина цолокупно Српство, други пут најужи предео тог Српства чији сам хоризонт у младости једино и гледао. И те слике из младости се стално понављају што је човек старији и удаљенији из Отаџбине. Докле је још у мушкој снази, обухвата сав териториј свога народа; кад онемогне и пада, враћа се љубави детињства.

Један од највећих духова читавог човечанства, Сократ Атинанин, говорио је пред само своје погубљење са својим ученицима и следбеницима у атинском затвору. Те дијалоге је овековечио његов ученик Платон у своме делу «Критон». Овај Критон, његов ученик, саветује Сократу да побегне из затвора, јер је све предвиђено за његов бег. Сократ неће да чује: он хоће да се покорава законима отаџбине до краја. Он директно каже Критону: «Или, зар је твоја мудрост таква да не знаш да је и од мајке, и од оца, и од свих осталих предака отаџбина чистија и узвишенија, и светлија, и у већој почасти и код богова и код свих људи који памети имају...» Он је говорио «отаџбина» (хе патрис), али је под отаџбином разумевао град Атину и околину. Неки немачки преводиоци овога текста кажу «град отаца» место отаџбина, јер је заиста тако Сократ мислио.

Но шта ће нам Сократ да ово расположење приказујемо. Имамо и ближе, и потресније примере, далеко адекватније, једног

Бокеља. Стјепан Митров Љубиша у својој причи «Поп Андравић нови Обилић» описује једног прогнаника и бескућника Паштровића, који је побегао у Турску (Скадар) јер је био дужан крв. Гладовао је са седмеро деце и у таквом стању га затече један Арбанас кад је Вукац из Паштровића зурио, гладан и беспомоћан, у Скадарско језеро. Наговарао га је да прими богато мито па да убије попа Андравића. Вукац одбија сваку помисао на то. «А што жалиш ту проклету земљу која те је расинила? - надовласти Арбанас.»

«А Вука попану сузе и рече уздишући: Није она проклета, но честита и по сто пута благословена! Волио бих у њој гладовати.. на оној голој стијени него да ме султан постави овђе везиром. Љубим је као обије очи у глави, као оно гладно пет синова, као оба брата од мајке. На њу сам пао челом из материне утробе, ту ми се расклопише трепавице да угледам свијет, ту сам најприје чуо мили звук материна језика, провео младост, припасао оружје, окућио се. На њој ми је гробље праћедовско, на њој моје племе од Косова клица. Кад промислим да сам по њој у дјетињству чувао јагањце, и пландовао по њезинијем дубравама, гледао зору гдје онако ведро свиће, кад ме је онај зрак јутарњи и вечерњи обидовао, и појили они хладни извори, кад ми па ум падну народне светковине, брацка дика и јуначки понос, помамио бих се да сам љебом сит. . .»

И Љубишини јунаци, у другим деловима, другим Приповеткама сматрају својом отаџбином најужу предео свога порекла и живовања, уско Приморје, или чак саме Паштровиће. Тако кнез Стеван Штиљановић, доцнији деспот и светац српски, мора да напусти свој родни крај. Он то саопштава у поверењу игуману Серафину Поповићу у манастиру Роцу, говорећи «како је науomio селити из отаџбине прије него га Млечићи удаве» (у приповести «Скочидевојка», V одељак: Ротац). Он оставља игуману два заклада: један у корист сестрића који је на млетачким галијама спутан «ако се жив поврати и стани у отаџбини». Кнез Стеван се правда пред игуманом: «Немој мислити да се гријешим, запуштав отаџбину без главе, данас кад је у шкрипцу међу лавом и змајем. Још је преостало српске земље. . ., па идем тамо гђе ћу барем јуначки гинути, а не да ме овђе из потаје трују. . .» Ићи ће он, каже Стеван Штиљановић, у друге земље српске (и заиста је отишао у Срем), али то није отаџбина. И игу-

ман је увидео «да је кнез озбиљно одлучио селити из отаџбине». Сестрић Стеванов је побегао Турцима и постао турски паша; једним чудним случајем он налази у Срему игумана Серафина, и «поче га припитивати о отаџбини и својтини». Игуман му даде заклад ујака «кад остави отаџбину».

Сам Љубиша, у предговору првог издања својих «Приповјести каже: «Мени је намјера била да овом радњом учувам неколико знаменитијех догађаја своје отаџбине...» И он је Боку сматрао отаџбином као и Сократ Атину.

«25 маја 1806» пише на српском руски штатски совјетник Ст. Станковски «препоштеној комунилади Паштровића», приговарајући да «неки од ваше комунилади нијесу дошли да бране барјак нашега славнога императора и своје отечество».

У манастиру Режевићу налази се гроб архимандрита Димитрија Перазића, на коме је он за живота дао исклесати речи да је «по невољи избивао из отечества 42 године и повратио се посљедњи пут године 1851». Није му Аустрија била отаџбина, већ Бока.

Један простосрдачни Бокел, Никола Берберовић из Мориња, штампао је у Задру године 1855 старим српским правописом «дјелце оригинално пјесновезно» под насловом «Првородна кћи». У песми «Бокелски Вијенац» налазе се и ова два стиха:

Дакле, свак се пази домовине,
И ја моју љубим од истине!

У својој заносној химни српској мајци, у својој песми у прози «Моја Мати», Србин из Конавала, непосредне близине Боке, Људевит Вуличевић, овако описује своју носталгију за својим Цавтатом, својим Конавлима и Дубровником:

«Ко се за своје младости одалечио од куће и постојбине, нека се сад тамо врати да види мјеста, игралишта, успомене својега дјетињства и своје негдашње честитости. Онђека ће најбоље увидјети шта му је од себе остало и шта му је умрло; онђека ће разумјети свеомгућу силу случајева и пригода. Благо њему ако му би чист вир живота! Чистији ће постати кад опет види кућу гдје га мати роди, задоји и одгоји. Онђека се човјеку поврећа пређашни дух и пређашним духом онђе дише. Света су она мјеста! Невидиви духови наших мртвијех онђена облијећу и чекају нас да нас виде након дугога отсутовања и клатења,

да нам вечерњим сумрајем шапћу о слатким дневима, о успоменама нашег дјетињства».

То је писао Људевит Вуличевић око 1877, а остао је сам у туђини још пуних 40 година, да у туђини и умре. Не знам да ли је неки пут за то време посетио Отаџбину, али није у њој живео. Јер му мајке није више било међу живима, а по Цавтату су се кочоперили аустриски џандари. Можда га је то одбијало да не испуни тако јаку жељу, као што је ни ми испунити нећемо, нити желимо док се «милиционери» Јосипа Броза и Блажа Јовановића шепуре кроз српску Боку.

Зато сам ипак захвалан Судбини што ми је омогућила да бар на овај начин одржим контакт са својим родним крајем и мало се одужим његовим добротинствима.

*

Материјал о Боки Которској прикупљао сам годинама, упоредо са материјалом о другим српским пределима, па чак и интензивније. Све што ми је изгледало интересантно за моју тезу, ја сам преписивао, преводио, бацао у одређене фасцикле. Па, мање-више, све сам то и код обраде употребио.

Кад је сав овај рад био готов, увидело се да је он испао превелик, да премаша обим једне «нормалне» књиге која може аспирирати иоле на прођу у српској емиграцији. Ова купује у најбољем случају књиге од једног долара, највише два. Преко те цене књиге остају потпуно непродате. Том ставу емиграције мора се сваки издавач прилагодити. Да би књига била рентабилна, не сме прелзити пет-шест табака за долар или десет-једанест за два долара.

Требало је вршити рестрикцију, сажимање, избацавање већ готових страна. Онда сам се решио да поделим материјал у бар две књиге: једну, за моју тезу главну, иако не по смислу прву, која ће носити наслов «О српском карактеру Боке Которске»: другу, која би морала овој претходити (али ће јој следовати), под насловом «Бока и Бокелџи». А материјала имам за бар три књиге, можда и више.

И тако подељене, књиге би испале превелике. А жеља ми је да све што сам написао за књиге о Боки буде у неким књигама и садржано (не у ефемерним новинама). Зато сам имао срећу да два одељка, доста позамашна, из ове књиге О српском ка-

рактеру Боке пренесем у књигу «Из српског верског живота», коју сам писао прекидајући овај рад и која је штампана 1961 у Минхену, у библиотеци «Свечаник». Први је велика расправа «Православни храмови у Српском Приморју» (од укупно 35 страна), а други «Ношење крста код Срба, специјално у Српском Приморју». То је био део одељка који је у књизи остао под насловом «Одржавање старих српских обичаја». И та је студија заузела 10 страна у реченој књизи и мене сад одтеретила. Овде ће се само рекапитулативно навести што је тамо, у обе студије, детаљно претресено.

Али сам морао још материјала из прве књиге да избацим. Тако одељак «Географско и административно опредељење Боке Которске» са бар 12 страна. Он је остављен за другу књигу, где логично спада, али би олакшао много употребу и ове књиге.

Једну нарочито успелу студију «Српске престонице у Боки Которској» такође сам изузео, да бих је — ако се Бог смилује — дао у једној збирци историских расправа. Овде ће бити споменути само главни резултати.

И из друге књиге о Боки изузет је материјал који је имао да чини главни предмет приказивања бокељског устанничког и ребелског духа и објављен у Хамилтону 1959 под насловом «Кривошишки устанак 1869», јер је новац за издање те књиге платио сам Милош Ковач из Кривошија (тада у Венкуверу). Тиме ми је много олакшао посао.

Понеки део материјала је избачен уопште, и никад се неће публиковати. Он не изгледа за моменат «неопходан», мада нико не зна да ли би то с временом постао.

Чак и Литература, која је код обраде материјала била на крају сваког одељка, смештена је сад на крај целе књиге, тако да је испала само једна. Тако сам поступио и у другим делима, нешто због економије простора, а затим што модеран линотип отежава јако мешање ћириловског и латинског текста.

Мада то и естетски и практично није без недостатака, оно има и предности према уобичајеном цитирању испод текста, где нпр. стоји: Вид. Цвијић пом. књига, страна... Сад треба целу књигу уназад прелистати да се види на какву је Цвијићеву књигу писац мислио.

Ова књига претставља пишчево приватно издање. Али он не би био кадар да је пусти у штампу да му није била обећана

помоћ угледних и увек пожртвованих Бокеља, који су се обавезали да откупе, чим књига изађе, овећи број примерака. Пошто се многим нисам досад ни јављао (не знам им ни адресе), већ ћу то учинити накнадно, то ћу списак лица која су помогла издавање ове књиге, откупивши бар десет примерака, поименце споменути у другој књизи и посебно се захвалити. Овде то чиним паушално и анонимно: Нека им Бог узврати!

На Духове 1961
Ветинген (Кантон Аргау)
Швајцарска

Л. М. Костић

ПОСТ СКРИПТУМ

Морам, нажалост, пред само штампање већ сложене књиге да обавестим јавност о једном догађају који изгледа скоро невероватан.

Ја сам цео октобар 1960 године провео у Трсту, где сам уређивао Библиотеку Српско-православне црквене општине и тражио материјал да довршим овај рад о Боки (нешто сам ипак тамо нашао). Чим сам се вратио у Швајцарску, стиглоше пашквиле тамошњим властима из Трста, да сам се ја тамо бавио политиком, састајао са југословенским агентима итд., али увек у друштву «познатог комунистичког агента» Драгољуба Вурдеље. Тако је директно у пашквилама стојало.

Неким срећно пронађеним индицијама утврдио сам недвосмислено да све те пашквиле потичу од самог Вурдеље. Он је од мене тражио да пишем у корист његову, нудио ми паре и претио ако то не учиним. Ја сам категорички одбио, јер имам доста сво-

јих главобоља а за паре не пишем. Тражио је да хвалим књиге које је општина издала, што сам такође одбио.

Онда је истог јутра кад сам ја отпутовао послао прву пашквилу. Чим сам ја то дознао, ја сам га упозорио. Циљ му је био јасан: створити утисак као да је његова «опозиција» то против мене писала и тако мене ипак натерати да пишем против ње а у корист његову. Кад није могао да ме купи, покушао је да ме уплаши.

Обавестио сам и његовог агента у Минхену, који у корист Вурдеље пише књиге, што се десило. Овај ми одма одговара да то није писао Вурдеља, већ «Љотићевци»! И да то докаже, послао је сам из Минхена швајцарској полицији једну велику пашквилу против мене, који се са Вурдељом дружим. А овај пак слао је сад пашквиле из Београда (преко својих одн. удбиних агената), и из разних делова Европе. То му је тим лакше што он то не плаћа из свог џепа, већ све плаћа несрећна Црквена општина у Трсту.

Пошто немам другог гласила, хоћу баш овде да жигошем тог неваљалца, денунцијанта и пашквиланта, који стоји на жалост на челу ове старе и патриотске установе. Он, који је пре рата тако поступао са српским патриотима у Хрватској, који је за време рата тако поступао према српским патриотима у Србији и предавао их целату (где је био окупаторски средњи начелник), који сад тако поступа са Србима у Италији, мислио да може и у Швајцарској.

Мада то овде нико озбиљно не узима, не сме се више дозволити притајивање овог неваљалца и криминалног типа, који код куће има читаву лабораторију за пањкање, шпијунирање и у-пропашћивање других лица. Ја нисам имао никакве везе са његовом опозицијом, нити је данас имам, али он неће мене натерати да хвалим оно што се не може хвалити.

Молим читаоце да ме извину што им и овакве ствари сервирам, али нисам имао где друго да то кажем, а догађај се збио баш кад сам тражио материјал за рад око ове књиге и кад сам ишао да тај материјал тражим. Нека виде читаоци на шта све човек наилази кад ради за општу ствар!

Швајцарска, 31 октобра 1961.

Лазо М. Костић

I. ПОКУШАЈИ ОТИМАЊА БОКЕ ОД СРБА

*Себи руке, ђевере,
Јер је туђа млада.
Из српске народне песме.*

I.

Кад сам саопштавао својим пријатељима намеру да желим писати о српском карактеру Боке Которске, многи су ме одвраћали од тога. Говорили су да Бока није спорна и да је боље да браним друге српске, већма угрожене, крајеве.

То је био главни разлог да сам одуговлачио са овим радом, да сам, иако сам Бокељ, давао предност етничком оправдању осталих српских крајева. Мени су они сви подједнако свети.

Али за Српство Боке постоји опасност можда већа него за српство осталих предела које сам узимао у одбрану. И та опасност је сваки дан већа, као што ће се видети из овог одељка.

Она је двојака. Хрвати аспирирају на Боку и они то јавно, кад год им се прилика пружи, наглашавају. С друге стране црногорски комунисти, који њом владају, гледају да збришу сваки траг српства у њој. Српство Боке је угроженије данас него икад у историји. Ја то смело тврдим.

Пре него пређем на мериторна излагања хоћу да докажем да ове речи нису празне, и да изнесем хрватске претензије на Боку текстуелним изјавама њихових меродавних личности.

О црногорским аспирацијама на Боку овде нећу говорити, већ у следећој књизи — ако Бог да. Али не треба мислити да су само црногорски комунисти који негирају српство Боке; то чине и у емиграцији, неки отворено а неки подмукло. Отворено нпр. неки Никола Томић из Дробњака, који тврди да се Бока није никад ни опредељивала за српство. Њега ниједан Црногорац није ни демантовао ни упозорио на националну пристојност, други спречавају да се о томе пише. Тако је например један бивши уредник Ам. Србобрана и Слободе онемогућавао мени да ма шта изнесем против десрбизирања Боке. А кад сам то учинио преко других листова и штампаних дела, онда ме прогласио да «нападам целу Црну Гору», писао против мене неке недостојне допи-

се у једном уцењивачком листићу, са туђим потписима, и слао стотине писама са разним потписима свим утицајним лицима српске емиграције да се мени забрани сарадња у њиховим гласилима.

С друге стране ми је оспоравао право да говорим о Боки, јер нисам «досад ништа за њу учинио». А истицао је као пример родољубља Стефана Сремца, који је Сремац по имену, Бачванин по рођењу, а Србијанац по писању. Мени, пак, који сам бранио све српске крајеве сем Боке замера на томе!

Ако и нисам досад написао књигу о Боки, ја сам се на поједине мегаломанске прохтеве Хрвата осврћао у српској заграничној публицистици, кад су ми они дошли били до знања; у Литератури овог одељка под (1) наводим те чланке уколико су сачувани. Главни аргументи биће у овој књизи поновљени.

II.

Треба разликовати хрватске претензије на Боку до 1918. и од 1918.

Док је постојала Аустор-Угарска, Хрвати нису специјално тражили Боку, већ је тај захтев био инхерентан у тзв. прохтеву за реинкорпорацију Далмације Хрватској и Славонији, у фактичном спровођењу «Троједнице». Како је Бока била административно саставни део Далмације (као и Дубровник, мада они историски тамо не спадају), претпостављало се да би инкорпорација несумњиво донела и потчињеност те две посебне провинције (Боке и Дубровника) Хрватској.

Та је претпоставка била на свом месту; нико није замишљао да отцепи јужне делове Јадрана од северних, већ или да сви припадну Аустрији у ужем смислу, којој су и припадали од 1815 до 1918, или да сви припадну Хрватској и Славонији, а тиме и «Круни Св. Стевана».

Зато се није потезало посебно и поименице за Боком; ако се инкорпорише Далмација, ту ће доћи и Бока. Зашто спомињати специјално Боку, где су хрватска права најслабија, кад она има да следује гроу земље, где су Хрвати у већини?

А где је ипак било сумње да би се могли истаћи приговори посебности Боке и Дубровника, ту су се они изречно споменули.

У том погледу симптоматичан је један државноправни акт од пре сто година.

Хрватско-славонски сабор у Загребу решио је био у седници од 29 априла 1861 «да ће се ради повреде цјелокупности хрватских земаља обратити на краља посебном претставком». (Др. Рудолф Хорват, ⁽²⁾, стр. 192). «Ову претставку је израдио посебан одбор, а Сабор ју је прихватио 1 маја 1861.» У њој изос, стоји: «Нека се — полаг задане ријечи — с *краљевинама Хрватском и Славонијом здруже*: краљевина Далмација, Дубровник, Котор и Кварнерски отоци».

Правни основ је нека «задана ријеч»; јамачно младог Франца Јосифа кад је тек био ступио на престо и кад се уопште није знало какав ће државноправни облик Монархија да добије. Котор се овде спомиње засебно, јер, канда, у «задатој ријечи» није био споменут.

Па, било је и појединих писаца који су то «право» Хрвата на Боку истицали иако то није било много популарно. Бока се имала придобити за Хрватску «фуртимашки».

Католички жупник у Грубишном пољу Јермершић издао је крајем прошлог века једну купусару под насловом «Хрватски народ» ⁽³⁾. На страни 100 те књиге писац позива читаоца да погледа на запад «и наћи ћеш ту два најдивнија бисера у низу драгуља круне хрватске, а то су славна хрватска Атина Дубровник, а даље дика од Хрватах Бока Которска. О њима да ти причам, брајане мој».

«...Бази један поглед баш под себе (!!!), пак ћеш наћи природну красоту какве — људи веле — више нема на свиету, а то је морска увала: Бока Которска, за коју већ Качић пјеваше да је дика од Хрвата, и доиста јест...»

Наводи важнија места и каже: «Сва та стара мјеста, која основаше Грци још прије долазка Римљана и Хрвата у те крајеве...» «Задње мјесто хрватско на југу јесте Спич...»

Као што се види, код Јемершића, једнако као донекле код Вјекослава Клаића ⁽⁴⁾, главни «наслов» за хрватство Боке претставља један стих песника Качића-Миошића да је «Бука од Котора» «дика од Рвата». Осврћући се на Клаића, српски научник из Лике, проф. Василије Ђерић пише ⁽⁵⁾: «Да је В. Клаићу стало до истине, он би овде додао мисао налик на ријечи Ив. Кукуљевића: 'бунца вриедни Качић', па би из самог Ка-

чића споменуо примјере који говоре против поменутог мјеста». Ђерић цитира самог фратра Качића, који тврди да су се Хрвати населили били само до Цетине.

III.

Кад је настала Југославија и кад је Бока отргнута од заједнице којој никад није интимно припадала, кад је постала део Зетске области и, после, Зетске бановине, Хрвати почеше истицати изрично своје «право» на Боку. Испочетка тихо, а после све гласније. Нарочито кад би Срби били у стисци, или кад су Хрвати веровали да је то случај, онда би чак дрско постављали своје захтеве за Боком. Специјално у вези са питањем преуређења државе, јер треба да имају Хрватску, па да за њу траже и Боку.

Сматрали су да им је та прилика специјално пружена после оног лудог убиства Радића и другова. Као рекомпензацију тражили су много тога, па и Боку.

Претседник највеће предратне хрватске странке, ХСС, Др. *Влатко Мачек* је у аудијенцији код краља Александра 5 јануара 1929, дан пре фаталног Шестог јануара, захтевао федерално уређење Југославије, пристајући сад на пет јединица (раније их је тражио седам, али сад хоће ипак мало мање Србе да разбија, па каже да Хрвати «дозвољају да Србија узме Македонију и остатак Босне и Херцеговине»). Али јединица Хрватска мора да добије као накнаду знатне делове Босне и Херцеговине (Србима припада «остатак»), и *Далмацију са Котором*.⁽⁴⁾

Иако «Споразумом» од 1939 Бока није припала Хрватској бановини, Хрвати се нису ње одрекли. Они су цео «Споразум» сматрали провизоријем и почетном фазом окупљања Хрвата.

А у току преговора тражили су Боку. О томе даје аутентичне податке новинар Сима Симић у књизи изашлој 1958 (7, стр.8). Тамо стоји да је Др. Мачек био изненађен понудом «Београда» за уступке «и у томе видео слабост партнера. Због тога је одмах поставио захтев укључивања Босне и Херцеговине, једног дела Војводине и целе Боке Которске у будућу Бановину Хрватску. Политичко иступање Вл. Мачека добило је најширу подршку хрватског клера и усташа. Тако је отпочела кампања за «хрватску територију коју би 'Београд' морао да призна».

Као очит доказ тога посматрања нека између осталог послужу и ова чињеница. Кад је основана Хрватска бановина, на конференције Хрватског епископата «позвати су били бачки и которски бискупи, док бискупи београдски, барски и скопски нису позвати. Тенденција довољно провидна о аспирацијама на Бачку и Боку Которску. А приликом своје посете Боки, фебруара 1941, надбискупу загребачком Степинцу је сваки камен Боке «мирисао» «хрватством». То саопштава бивши народни посланик из Васојевића и мој школски колега са Правног факултета Филип Цемовић ⁽⁸⁾; не знам одакле је то преузео.

Кад је створена наказа од «НДХ», Павелић није смео да тражи Боку коју су Италијани анектирали.*) Али, чим је капитулирала Италија, постављен је и тај захтев. Исход рата није им ишао на руку. Бока је, истина, одузета Србији, али није дата ни Хрватској.

У земљи не сме нико да се буни против државно—правне структуре и разграничења с њом повезаног. Али зато хрватски емигранти, предузимајући улогу чувара хрватских интереса, захтевају са пуним правом и Боку. Прво се јављају публицисте и «научници», да после исте захтеве поставе и најодговорнији политичари.

Ја не знам сва та мишљења хрватска, а не бих их могао сва ни навести. Али она што имам довољно су репрезентативна и довољно снажна, да свакоме Србину отворе очи. Бокеље мора гроза да хвата.

Прво ћемо навести шта пише Ватрослав Мурвар, «доктор државних знаности» у једној збирци есеја («државно-социјолошки приказ 17 есеја») изашлој 1953 у САД ⁽⁹⁾. у епилогу те књиге стоји: «По црквеним информацијама првог реда Бока је Которска указивала на велику већину хрватског пучанства у часу постанка такозване Кр. СХС 1918 године».

У Боки су све згољни Хрвати, каже даље, а Срби их «својатају за себе». Њему је одговорено у чланку «Једно хрватско знастве-

*) За време «НДХ» радила је у Загребу једна кафана под називом «Бока» (можда ради и данас?); у њој су се купили и теревенчили хрватски писци-боеми које су Срби деценијама мазили (Тин Ујевић, Густав Крклец, Франо Алфиревић итд.). Сваког часа су очекивали да се Бока припоји том државном монструму.

но дело» (1), а из даљих излагања ове књиге, нарочито званичних статистичких података увериће се читаоци колико је тај писац извртао право стање ствари и измишљао бројеве одн. бројне пропорције.

Исте године, 1953, је изашла у Аргентини књига са сличним прохтевима на Боку.

Један од најпризнатијих хрватских емигрантских писаца, који је досад издао више књига и кога су највећи Хрвати у писмима славили, Влахо А. Раић, написао је у својој књизи «Хрватска и Србија» (10) на стр. 210 да се у садашњој, «Другој Југославији» чини велика неправда Хрватској: «Већ се код обликовања нових федералних јединица ишло за *слабљењем Хрватске, којој су одузети Сријем и Бока Которска*. Први је додијељен Србији а други Црној Гори, којима нису никад припадали. . . Није вођено рачуна о томе, да сви градићи у Боки Которској, на челу са Котором, осим Херцегновог, имају хрватску већину, те да Бока спада и *повијесно и господарски, и по свом поморском духу, далматинској Хрватској, а не патријархалној и пастирској Црној Гори*.

Ово одузимање Хрватској појединих њених дијелова и присаједињење истих Србији односно Црној Гори, којима никад нису припадали, има и јасно симболично значење. То комадање Хрватске у корист Србије односно Црне Горе, и то са мотивацијом да су у Сријему и Боки Которској у већини Срби, разголићава сву лаж крилатице «Братства и Јединства».

Са културног и поморског гледишта још је теже укључење Боке Которске Црној Гори, земљи која није никад знала што је поморство, и која је *културно далеко заостала*, е да би могла успјешно управљати тим дијелом Далмације, која има милијенску традицију латинско-хрватске културне симбиозе».

Слично пише две године потом, 1955 вероватно, неки хрватски шпортерски радник Звонимир Перош у књизи «Шпорт и Хрвати» (!!!). Ја ту књигу немам, али сам нашао у чикашкој «Слободи» неке изватке из ње, међу њима и овај:

«... Бока је хрватска од вајкада. Бокељ јест у антрополошком и психолошком погледу најчишћи хрватски човјек. Према доказима Шуфлаја и Вјекослава Клаића, Црвена Хрватска бизантијских и римских кроничара простира се на подручју гдје је данас Бока Которска. Боку укључити у Црну Гору значи исто

што је Суец и Гибралтар у рукама Енглеза. Бока Которска је важно стратегијско мјесто на Јадранском Мору. Тко је и када овластио (тј. данашње властодршце у Југославији!!) да Боку Которску предају Црној Гори.»

Разумљива је ствар да ниједан Црногорац није одговарао ни Раићу ни Перошу; место тога они су покушали да дисквалификују онога који брани српство Боке и то средствима којима се културни људи не служе. Но ипак, то лице је достојно одговорило и једном и другом хрватском писцу. Првome са два најпре наведена написа у Литератури под 1; другоме у чланку «Хрвати и Бока Которска» (1).

Одговорио је Хрватима, колико ја знам, само још један Бокел, правник и кућић, који је, нажалост, ту скоро умро. Одговорио је Душан Бан из Виндзора али нажалост у једном листу који образовани Срби не читају, јер обично нема шта да се у њему чита (1). Он каже да је «прије три-четири године један угледан члан Мачекове странке у својој уобразиљи створио хрватску државу са Котором, крајњом тачком на југу». Мало даље: «Видио сам једну карту пре неколико дана, где се отишло још и даље, по којој су Хрватској припојени Бар и Улцињ...» Писац се осврће на моје одговоре Хрватима (свога «земљака и пријатеља»), и завршује свој аргументован чланак са речима: «А Бока је била српска и остаће».

Две године после Пероша један фратар са великим научним претензијама издаје књигу «Црвена Хрватска», пуну цитата писца које је историска наука одбацила (12). У тој књизи изосстоји: «Земље Црвене Хрватске и данас су стварни народни простор хрватског народа... Бока Которска је имала до г. 1918 дво-трећинску хрватску већину.» Он је то јамачно читао код Мурвара, али се не позива ни на кога. Шта ће један научник његовог ранга да се на неког позива? Ја сам му одговорио у чланку «Хрватска и Бока Которска» (1).

Усташко-фратарски лист «Даница» који излази у Чикагу доноси из броја у број географску карту са поднасловом «Хрватска држава у својим народносним и повјесним границама» (!!!). Ту је разуме се обухваћена и Бока (пored Срема, Босне и Херцеговине итд.).

Не само неодговорни надринаучници пледирају за хрватство Боке, већ то чине и одговорни хрватски политичари, ревинди-

цирајући је без икаквог зазора. Не кажу чак на чему базирају те своје «ревиндикације», не спомињу никакве «наслове» претензија на Боку; по старој својој пракси, они сматрају да је доста да они поставе неки захтев и да је тиме свако «право» фундирано.

Прво ћемо изнети једно мишљење д-ра Јурја Крњевића, главног тајника Хрватске сељачке странке, а затим д-ра Бранка Пешела, првака те Странке. Већеслав Вилдер сматра да је говор д-ра Пешела «инспиран од Вл. Мачека» и да овај говори кроз д-ра Пешела (¹³). А г. Вилдер те ствари зна као ико у емиграцији.

Оба су мишљења, дакле, репрезентативна и оба су сасвим скорашња. Ја ћу их навести у главним тачкама, па нека из тога Срби виде је ли била потреба да се одговара и да се ова књига напише.

У једном свом чланку изашлом у Хрватском Гласу јула 1959 (¹⁴), Јурај Крњевић пише страшно против изградње пруге Београд — Бар (на шта му такође ни један Црногорац у емиграцији није одговорио) и каже да су тиме *повређени интереси хрватских крајева*: Сплита, Дубровника, Боке Которске, да је то чак «уперено против» њих. Мало затим пише директно: «С много мање новаца би се поморске луке на хрватском подручју Ријека, Шибеник, Сплит и Котор могле поправити и модернизирати...» *Дакле је Котор такође на «хрватском подручју».*

Д-р Бранко Пешел је своје гледиште изнео на једном јавном предавању одржаном крајем новембра 1959 на «Српском народном универзитету» у Чикагу. (¹⁵).

Тамо је између осталог рекао: «*Ја држим да нема Хрвата, који је вољан Босну и Херцеговину, Боку Которску, Суботицу итд. дефинитивно препустити Србима...*» «Они који то предлажу заборављајући да ће Хрват у Суботици, Сарајеву или Котору гласовати за Хрватску и Загреб...»Итд. То говори за случај да дође до разједињења и распада Југославије. Али, ако остане Југославија Хрвати су спремни на «уступке» сличне Мачековим 5 јануара 1929. Ево шта он каже: «Нема сумње да је данашњи териториј Републике Србије, осим западних котарева Војводине и неких мањих коректура у Сријему, српски. Једнако је српски териториј Републике Црне Горе, *искључив териториј Боке Которске*». Косово и Метохију неће да претреса, јер је то

првенствено «српско—албанско питање». А онда каже: «Исто тако мислим да нити један добронамерни Србин неће оспорити да је териториј данашње Републике Хрватске хрватски иако у њему живи око 14% Срба».

И д-ру Пешељу сам одговорио у Слободи за 1960 (¹) и изразио сам жаљење где је и шта је говорио. Лепо је то саслушати противника достојанствено, корисно је да противник отвори карте али сваког Бокеља је јако заболело да се на *Српском* народном универзитету Бока проглашује хрватском без икаквих аргумената и без икаквог оправдања и да спољни свет добије утисак да и сама установа то мишљење дели.

Много после сам добио «Исправак г. д-р. Пешеља» у «Данице» од 27 сижечња 1960 (на сам Савин-дан). У њему се буни д-р Пешељ што су неки листови донели погрешан навод из његовог предавања, према коме би он тобоже искључио Боку од хрватских претензија, а он ју је укључио. И он моли уредника да «у следећем броју, у цјелости, објелодани ово објашњење због Хрвата Боке Которске у домовини и туђини». Доказ да сам ја писца сместа добро схватио (као што се види из новинских чланака под 1 из 1960). Уредништво усташке «Данице» признаје да је тако говорио д-р Пешељ и на Народном универзитету и закључује:

«Према томе, г. Пешељ није рекао, да би *Бока Которска била српски териториј*, но остаје код тога, да је *српски териториј «република Црна Гора»*, иако све више расте број људи с тога подручја, *који се не сматрају Србима, него само Црногорцима* и као такви траже за Црну Гору посебан државоправни положај.»

Разуме се да ни на ово Црногорци нису реагирани; извештен сам чак да су они највише плескали после предавања д-ра Пешеља.

IV.

То су само претензије на Боку до којих сам дошао и којима сам, из разних обзира, поклонио важност. Има их, дабоме, још сијасет. Бока улази у хрватски територијални програм, у њихово мегаломанско посизање за туђим, у покушаје крађе које су чинили кроз целу своју историју.

Поступајући тако, њихови вођи доказују отсуство моралне и политичке одговорности, постају демагози, који чак не повлађују масу, већ својом радикалношћу успаљују код масе најшовинистичкије инстинкте. При томе највише рачунају са слабошћу «Србијанаца» и осталих Срба, којима је главно сачувати Југославију, и који ће пристати да слабе српску позицију без обзира на величину жртава.

Они, разуме се, ни најмање не воде рачуна о жељама Бокелја; чак се не ставља у изглед ма каква консултација њихова. Историске титулусе не могу да поставе, јер их нема, а национални титулус просто игноришу. То је та њихова демократија и објективност, са којима се толико размећу.

Срећан стицај околности је учинио да им се може одговорити, и то у емиграцији, у «слободном свету». Била би огромна грешка кад се тај стицај не би искористио.

Писац је срећан, он то понавља, што је на њега пала та дужност и он ће покушати да јој одговори крајњим напрезањем, не жалећи ни средстава ни времена. Он жели да Бокелјима, и данашњим и будућим, специјално оним који буду живели и деловали у одсудном моменту, пружи материјал за националну одбрану Боке.

Он само пружа грађу и аргументе, не обавезујући никога. Ниједан појединац не може да обавезује заједницу. Некдашњи вођа приморских Срба Бјелановић оспорава чак Љубиши право да ма шта обавезно стипулира у име Бокелја. Бјелановић каже изречно: «И за њега и послѣје њега увјек народу у Боки остаје самоодлука: *nil de nobis sine nobis*» (ништа о нама без нас, ЛМК). (16).

Друго је обавезивати некога, а друго упозоравати га на његова права. Ово последње је посао научника. Књига није резервисана само за Бокелје: свима Србима треба да отвори очи да имају своје море, дивно, исконски српско море, без кога не могу да опстану.*) Ако се у томе имало успе, књига је постигла свој циљ.

*) Кад се, у жеку Анексионе кризе, расправљало о излазу Србије на Море и немогућности њеног живота без тога, одговорио је познати и најзваничнији аустријски публициста барон Леополд Жлумецки ово (17): «Можда је тачно да српска држава не може привредно да дуго опстане без излаза на Адрију, али све ове консидарације неће у нашој политици ни јоту да измене. Јер би

Књига неће имати ни полемичан ни дефанзиван карактер; неће се доказивати да Бока није хрватска, јер пре свега то нико аргументима не тврди, а затим позитивне а не негативне чињенице се доказују. Циљ је књиге да докаже да је Бока била српска и да је данас српска и само српска. Тиме постаје сувишно одбацити данас јој наметнуто црногорство. Ако се кроз црногорство афирмира српски карактер Боке, онда ова књига нема ништа против њега; ако се, пак, црногорством негира српство, као што данашња пракса у комунистичкој Југославији то стриктно спроводи, онда ће аргументи изнети у књизи једнако погодити и црногорство као и хрватство. Мимо српства, Бока не зна и неће да зна за неку другу нацију.

Мада се ради о расправљању где емоционални моменти не могу да се елиминишу, настојаће се у целој књизи да се њен строго научни карактер нигде не повреди. Само тако ће она испунити задатак који јој је намењен.

II. ИСТОРИСКИ ОСВРТ

«Љубиша је могао своју историју изнијети, и казати да је Бока била српскијех Немањића и Балшића; посмије млетачка; некад више или мање независна; — и да се својевољно, по билатералном уговору, предала Аустрији: дакле хрватска никад.»

Сава Бјелановић у књизи Дон Михо на бранику, Задар 1883, стр. 38.

I.

Ми немамо намеру да пишемо историју Боке. Из више разлога: Она је много пута досад писана од далеко компетентни-

значило да ми сами себе жртвујемо кад би ову српску тежњу уопште примили за дискусију».

И данас они који Србију удаљују од Мора имају исте преокупације као званични кругови Беча 1908.

јих личности. Њено пуно излагање прелази оквир овог рада. И, најзад, поједини моменти из њене историје биће у овој књизи забележени у одговарајућим рубрикама, тако да би концентрично приказивање пртстављало ипак неку врсту понављања.

Место тога, овде ће се изнети поједини догађаји из историје Боке који не улазе у посебне теме а који одговарају наслову књиге. И то ће се махом пустити да говоре други писци од научног угледа и гласа. Цитирањем њихових дела у овом одељку и другим одељцима књиге, читаоци ће дознати наслове дела која се баве историјом Боке.

Овај одељак ће углавном садржавати фрагменте, изводе из разних писаца, а не систематски ток догађаја. Но и ти изводи биће саопштавани по извесном реду (хронолошком и коинцидентном одн. синхронолошком).

Цела данашња Бока није делила у прошлости исту судбину; кад би се обашка приказивала историја целе Боке, требало би о сваком граду и дистрикту говорити засебно.

То се неће моћи избећи ни у овом осврту. Али, разуме се, Котору ће бити посвећена највиша пажња. Не само што је «глава Боке», већ што је већим делом био и центар историског збивања што су због њега предузимани главни подухвати, што је имао највећу подложну територију, што је у историским изворима највише споменут и у историским делима најбоље обрађен. Последњих 250 година, историја Котора и Боке су скоро нераздруживи.

Док то није био случај, и кад није био случај, морају се остале области приказивати посебно.

Овде ће бити речи о политичкој историји; демографско—етничка биће засебно третирана. И, сходно наслову и теми књиге, и једна и друга почеће од појаве Срба одн. српских држава. Сигурних историских података из предходних времена једва и има. (Синдик, 18, одељак III: Кратак преглед историје Боке Которске).

II.

Руски историк Аполон Аљександрович Мајков писао је у својој Историји Српског народа (¹⁹, стр. 139):

«*За дуго прије Немањића језгра је Србије била Зета, која се у тјешњем смислу зваше Далмација и Дукља. У Зети је била*

Србији власт. . . . Зета је била њен најглавнији дио, који је највише могао у државним пословима. . . . Зета бијаше највиши угао Јужне Србије. . .

Зета, иако бијаше на мору, држећи залив Которски, где је пристаниште једно између најљепших на свијету, опет имаше што имају земље које нијесу на мору, јер у њој, над равницама које јој народ хранише, те могаху бити без морске трговине, владаху планине које је везаху са осталом Србијом. Од значења тежачког и трговачког бијаше у њој претежније државно које имаше за Србију. Стога, кад остале области отпадоше од Србије, она бијаше једнако с њом у вези.

А кад се у српској држави показа државни квар и Србија, губећи самосталност, оптерећена освојеним земљама, растрзана на личне властееоске правце по областима, пође да се распада и пропадне, тада се Зета сасвијем одвоји од Србије, веома драге. . . .»

Највећи румунски историк, и најпознатији историк Балкана, проф. Никола Јорга, у неколико студија штампаних двадесетих година овог века, истицао је стално да је српска државност почела на Јадрану, у Боки и околини.

У предавањима одржаним на паришкој Сорбони (²⁰, стр. 111) казао је:

«Извори који се односе на прве векове српске државе формирали, под утицајима које сам покушао да анализирам, на обалама Јадрана и која је много доцније нашла у унутрашњем пределу Рашке центар и кристалizacionу тачку. . . .»

Стр. 116: «Била је на страни Срба који су напредовали према унутрашњости. . . једна војна концентрација, покушај политичке формације која се доцније проширила до капија Дубровника, обухватајући Бар и Улцињ. . . .»

У другој једној студији из истог доба (²¹, стр. 18) пише Јорга:

«Организација српска почела је од стране Јадранског Мора, у Дукљи, инфлуенцирана у свим односима животом латинског Запада; она се фиксирала и најзад консолидирала у унутрашњем пределу Рашке. . . .» (а постигла је највећи домет у Македонији).

Стр. 8: «Нови назив жупана, старешина жупа, дошавши, како изгледа, са Јадрана, где је српски живот почео да се организује под западним утицајима, заменио је назив војвода. . . .»

У једном предавању одржаном три године доцније пише Јорга (²², стр. 56):

«Јер има три дела: Србија унутрашња, византиска, управљена извесног момента према Дунаву и најзад Цариграду; затим Србија јадранских обала и Србија далматинска. Од старе Зете, која је после понела име Црне Горе, барске Зете, из Котора је формирано прво краљевство Срба, које није било ни византиско, ни православно, ни источњачко, него католичко по вери, латинско по канцеларији, а западњачко по правцу. Конти ове области, кнезови (то Јорга српски означаје, ЛМК), постали су краљеви по вољи народа. Они су тада бацили свој поглед према краљевској круни, и Света Столица им је дала».

Федро Шишић пише (²³, стр. 99): «Ну, док је Котор већ у XI вијеку припао српско-дукљанској држави, Дубровник, који никад није припадао ни Хрватској ни Србији, умιο се уздићи до особите области...» (Шишић ту доказује да ни Дубровник ни Котор нису спадали у Далмацију.)

Говорећи о XI веку, проф. Јиречек каже (²⁴, I, стр. 155):

«Код Срба је у то доба било два средишта са две династије. Једна је, кућа Стефана Војислава, владала у Приморју, у покрајинама Дукљи, Травунији и Захумљу. Како је ова област сретно одбила нападе Византинаца, постала је она, у XI веку, прва народна сила. У унутрашњости, у некадашњој и првобитној земљи Срба, владала је друга лоза, која је од краја XI века својим непрекидним нападима на Грке бацила потпуно у засенак владаоце у Приморју, те их је пред крај XII века, сасвим потиснула и у Дукљи...»

Владар Дукље Михаило имао је у Котору свој двор. А за државу његовог оца Стефана Војислава, под коју је јамачно и Котор спадао, каже византиски хроничар Георгије Кедрин да је *то тоπος τον Сербон* (Рачки, ²⁵, стр. 117), што значи «крај Срба», «област Срба», «српско место».

Византинци су звали владоца на Приморју најчешће то тон Сербон архон, а то значи кнез Срба, или првак Срба или нешто слично. Бока је била под приморским српским владарима док рашки нису стасали; после је била под њима.

III.

Са прелазом тежишта српског народа на континент, са стварањем водећих српских држава далеко од мора, није дошло до

одрицања од мора, није дошло ни до његовог ниподаштавања ни запостављања. Народ се множио и ширио; море је чинило физичку брану њиховог географског распрострања. Зато се морао померити и центар државе.

Али је то учињено не у негирању Приморја, већ у његовом афирмирању. То се очитује у два вида: рашки владоци хоће да потврде продужење своје државности настале на мору и тражењем легитимитета за њу и у употребљеним титулама.

«Од Немањина времена нема више дукљанских владалаца од старе куће, и у титулама Немањиних наследника редовно се истиче стварање њихове државе из два дела: Српске, рашке области, и Приморја. Па ни Котор није могао давати дуго отпора. У једној повељи из 1181 не спомиње се никакав врховни господар, па ни византиски цар, него само домаћи кнез Трифун као Господар Котора. У јануару 1186 датиран је један закључак которске општине под влашћу великога жупана Немање: У доба господина нашег Немање, великог жупана Рашке» (на латинском, Јиречек, ²⁴, I, стр. 196).

У малопре цитираним предавањима професора Николе Јорге на парижској Сорбони (²¹, стр. 141) стоји да у време Мирослава, захумског кнеза, «Которани нису признавали никога другог до великог жупана Рашке».

А мало пред тим (стр. 140) каже: «Папа је дао Вукану титулу краља *Приморја*» (око 1195).

И проф. бечки Франц Миклошић нешто слично тврди позивајући се на Доментијана. По овом српском писцу (246, 247) Сава иште од папе да му пошаље венац «јачо да вјенчајет брата својего на краљевство по првом краљевству отечества их». Миклошић додаје: «тима је мислио на Дукљу» (као прво краљевство њихова отечества, ²⁶).

«Из домаће краљевске титуле лепо се види како је држава постала сједињењем две групе земаља у унутрашњости и у приморју. Она гласи на српском 'краљ все сербске земље и поморске', на латинском: 'дотиус Расе ет Маритиме', на грчком 'пасес Сербиае каи Диоклејеас (или Параталасиас)'.» Параталасија на грчком значи Приморје (исто што и Маритима на латинском). У оригиналним језицима налазе се титуле код Јиречека, одакле је ово узето (²⁴, II, стр. 2).

Недуго пред своју смрт, кад је одбио напад Мађара, краљ Милутин се гордо називао» (24, II, стр. 260) господарем области «De gulfo Adriatico usque ad flumen Danubii magni» (од Јадранског залива па до Великог Дунава). Као да му је у Боки било исходиште власти, нека полазна тачка.

«Архиепископска титула начињена беше по узору на краљевску: „по милости божијеј архиепископ всјех српских и поморских земљ’». (Јиречек, 24, II, стр. 11). «Милошћу Божјом патријарх свих Срба и Приморју столовао је стално у Пећи» (цит. дело, стр. 222). Још је Свети Сава, чим је испословао автокефалност Српске цркве, био посвећен од патријарха Манојла Сарантелеса за првог архипастира — архиепископа «свих српских и поморских земаља»; и ту су титулу задржали чак и патријарси под Турцима.

IV.

Котор, а с њим и већи део Боке, имали су три консолидиране периоде: српску под Немањићима, млетачку и аустријску. Прва је трајала скоро два века, друга скоро четири, трећа више од једног. Пре прелаза у консолидоване периоде, Бока је мењала господаре сваке године-две.

Да укратко изнесемо догађаје између прве и друге периоде по Синдику (18, стр. 34/35).

«Позитивно је да од 1186 Котор припада средњевијековној Србији, под чијом је влашћу остао све до 1369 или 1370.» «Септембра 1369 цар Урош назива Котор својим градом; међутим у јуну 1371 био је Котор под влашћу угарског краља. Котор је изашао из склопа српске државе својевољно. Расуло у Србији после смрти Душанове осећало се у непосредној близини Котора. Нарочито забринути због појаве Балшића, који су се отимали о њихов град, Которани су тражили јаког заштитника и мислили су да су га нашли у Људевиту, краљу угарскоме. Год. 1378 Млечани су заузели Котор, али су га миром у Торину (1381) опет вратили Угарској. . . . Кад су после смрти Људевита (1382)) настала мутна времена у Маџарској, Которани затражише заштиту босанског краља Твртка. тако у Котору почиње 1385 босански период. Котор је остао под Твртковом влашћу до његове смрти 1391. . . . После Тврткове смрти Котор је био потпуно самосталан све до

1420, кад је дошао под млетачку власт. Ово доба которске самосталности представља врло велику борбу против суседних српских династија Балшића, Сандаља Хранића и Црнојевића; сви су се они отимали о Котор. Поред тога, политичке прилике су се, услед продирања Турака, измениле биле из основа, не само у Србији него и на читавом Балканском полуострву. Стога су Которани тражили опет заштиту неке моћне државе; овога пута изабрали су Венецију (1420). . . .»

Сад ћемо говорити посебно о граду Котору и историским збивањима у вези с њим.

Котор се први пут ставио под заштиту српских владара средином 11 века, после српских победа над Византинцима. Ево шта о томе пише бокелски историк Јосиф Ђелчић на основу података код Ди Канжа, Шлица, Дукљанина, Рафаелија и других (27, стр. 51 ид.): «. . . Византиска војска се још једанпут сукоби са српском фалангом недалеко од Котора, али то је било последњи пут: победа коју су Срби изнели, славна у аналима тога доба, баца прву светлост о ваљаности српске нације. Тога дана достојног памћења (1043) нађоше смрт 40 хиљада Византинаца, међу њима седам војсковођа.

Тако бучан успех подиже понос Срба. Которани, увидевши да на тај начин Царство стреми великим корацима пропасти а да се моћ суседних Срба све више шири на њихов (византиски) рачун и да постаје далеко опаснија (за Которане), помислише да је главна ствар избећи опасност капитулације тражећи њихову заштиту. И постигоше је стварно, продужујући да се управљају сопственим законима, независни од ма кога страног утицаја и, што је још важније, екзимирани (ослобођени) оних пореза и оних данака који су претстављали тежак терет највећег дела муниципија. Историчари, од Рафаила на овамо, тврде да је град Котор био Србима подчињен и да су га ови сматрали као поданика. Али протекција (заштита) није у то време била синоним власти, нити је такав био дух оног времена да би га Срби тако разумели, као што су то после разумевали Кромвел и Наполеон. Чињенице могу то да докажу. . . .»

Писац наводи нове сукобе међу Србима, од Бодина до Ђорђа, који је дошао на власт захваљујући махинацијама Бодинове удове Јаквинте из Котора.

Сад ћемо прећи на једног другог писца који је писао давно пре Ђелчића, али, изгледа, црпео исте изворе, нарочито Ди Канжа.

Француски географ Ами Буе писао је пре 120 година ⁽²⁸⁾: «Већ у IX или X веку је Котор независна република. .1115 Ђорђе, краљ Србије, поклања му Шкољ, Луштицу, Кртоле и равницу Грбља. . . Радослав потврђује 1250 те дарове. . . После тога република прима у више махова од Српског краља Уроша и краљице Јелене села Горњег и Доњег Грбља, Мирац, Доброту, Леденице и Бијелу, као и Крушевице до Фијумере. . . 1361 потврди цар Душан ове дарове. . . Тада је Котор био република под српским протекторатом и становнике села је држао као своје поданике. Имао је законе грађанске и кривичне. . . Кад је Србија 1368 подељена у четири области неједнаке снаге, република стресе српски протекторат и повеза се за Лајоша I маџарског. Тада насташе велике борбе и Бока спада час тамо а час овамо: под Маџарску, Босну, Балшу, док Венеција не заузе територију дефинитивно и задржа до 1797. . . .» Писац наводи и услове под којима је Венеција заузела Боку, тврдећи да их је поштовала.

Један Немац, који је приликом прве окупације Боке у почетку прошлог века био «плацмајор» у Котору (1801 године) и канцелар ген. Брадија пише такође почетком прошлог века ⁽²⁹⁾:

«Из прастарих цивилних и кривичних закона који проистичу из Котора може се закључити да је град чешће имао своју сопствену владу. Без обзира на то, он се добровољно подврже краљевима Србије, под чијом заштитом остаје до 1368, кад је ова Краљевина била разпарчана у четири дела ради наследства. . .»

V

Сад ћемо укратко изнети податке о другим важним местима Боке која су некад имала различиту судбину од Котора, али повезаност са српством није била мања. Од писаца које ћемо цитирати једни истичу једне, други друге моменте, и не слажу се увек у појединостима, што је само доказ да историју Боке треба детаљније проучавати.

Прво неколико речи о Перасту, некад значајном граду који је бранио приступ Котору. Бокељски историк Ђ. Ђелчић пише ⁽²⁷⁾, стр.145):

«У средњем веку су Котор и Пераст биле општине са сопственом владом, засебним статутом и апсолутном аутономијом, док

су Рисан и крај где сада Херцеговни стоји биле ивице малих брдских држава. . .»

Градови Котор и Пераст су чешће били у оружаном сукобу до потчињења Србима, али тада, како пише Ђелчић⁽²⁷⁾, стр. 145)):

«После борба између Пераштана и Которана. . .од г. 1160 овај град је следовао судбини Котора до 1365. Кад се Котор потчинио заштити угарског краља, Пераст се потчини Млетачкој републици . . .»

Далматински историк Франђеско Мадираца каже за Рисан (ту се увек разуме и околина): «У IX веку потпаде под српску господу и у XIV веку пређе под државу Босну. —Године 1451 уступио га је краљ босански Стефан Томаш Дубровачкој републици. —1539 заузеше га Турци; 1648 Млечани, који разорише утврђења, али су га морали после повратити Турцима. —1687 пређе дефинитивно под Млетке.»⁽³⁰⁾

Српски историк архимандрит Никифор Дучић из Херцеговине пише о Рисну и Херцеговном (његови датуми су тачнији) у историској студији о Боки и Зети⁽³¹⁾:

«. . .Тако су: Рисан, Херцеговни, Кривошије и између њих вас простор до мора били под влашћу травунских или херцеговачких владалаца, док нијесу Турци 1484 освојили Требиње, Рисан и Херцеговни. Па су тек доцније и те двије српске вароши потпале под млетачку власт: Рисан 1649, а Херцеговни 1687, и то што су Млечићи помоћу мјеснијех и навластито црногорских Срба истјерали Турке из Боке».

Жиречек⁽²⁴⁾, II, стр. 85):

После смрти Ђуре Балшића краљ Твртко заузео, у пролеће 1378, крајеве између Дубровника и Котора. Српски владоци изгубише за увек ове пределе. . .Тиме је Србија била потиснута са Јадранске обале северно од Котора. . .»

За Будву пише Ђелчић (цит. дело²⁷⁾):

«Будва и Паштровићи образоваху, попут Котора, две аутономне засебне општине, али малог простора и не толико старе колико Котор, а Будва не увек ни апсолутно независна».

Стр. 177: «Будва је после пада Византиског царства потпала под власт Рашана, а затим Срба. . . Пераштани је предају 1367 господарима Зете. Балша је уступи Венецији 1398. . .»

Покушавајући да издвоји легенде од стварности, далматински историк, д-р Мадираца каже ипак за Будву: «Сигурно је да је

Будву посетио српски краљ Душан, који је ту, у цркви св. Госпође, ратифицирао границе између територија Котора и Будве, које су се сустизале у ували Трашта». (³⁰, стр. 317). Мадираца наводи и литературу, која то потврђује.

Даље пише Мадираца: «Дана 10 марта 1420, Венеција обећа Будву Ђорђу и Љешу Ђурашевићу, зетским баронима. Али Ђорђе Бранковић заузео Боку Которску и направи уговор са Млецима (11 децембра 1425), према коме Ђурађ добива Будву и ту утврђује свој боравак, мада за кратко време. Стефан, нећак и наследник Сандаљев, подиже се са старим прохтевима, али ипак пристаде на мир 23 августа 1443. — И тако Венеција, са дефинитивном окупацијом Будве, доврши освајање Боке Которске.» (³⁰, стр. 318).

За Паштровиће пише Мадираца (³⁰, стр. 323): «Каже се да је Општество већ од најдавнијих времена било аутономно; *било је у заштити српских краљева и деспота, почевши од Стефана Немање*. Били су заштитници тог краја Балшићи, господари Зете и Приморја, од год. 1366 — 1421. . . Стефан Црнојевић је обдарио 20 децембра 1413 плодним обимним земљама цркву и манастир Св. Николе у Прасквици, чији је био ктитор». (Упореди Јиречек, Споменици српски, с. 67).

А Ђелчић пише (²⁷, стр. 178):

Паштровићи заузимају обалу од области Будве до граница Бара у обиму десет морских миља. До времена Стефана Немање образоваху општину са прерогативом племства и са *пространим привилегијама које су им дали Срби и млетачка влада*. . .

Године 1423 се подвргоше Млетачкој републици, која их придружи власти Котора».

Што се тиче судбине осталих места Иванбеговине кад је нестало српских држава, архимандрит Дучић каже у цитираној расправи (³¹) да је и онда, кад је Котор дошао под заштиту Млетака, «Грбаљ и послије тога остао под влашћу не само Балшића него и Црнојевића. . . . Тек у другој половини 15 в., од прилике 1456 г., уступи га Иван Црнојевић Млечићима за неку новчану накнаду. Остале три приморске општине између Котора, Грбља и Будве: Маине, Побори и Брајићи биле су под влашћу како зетских владалаца тако и црногорских владика једнако до 1718. А тада су уступљене Млетачкој републици. . . . Најпослије два манастира:

Стањевићи и Побори били су властитост црногорских владика до 1838 г.

Жиречек пише (²⁴, II, стр.193): «Користивши се непријатељским расположењем сељака против которске властеле, утврдише се Турци стално у Грбаљској Жупи и узеше тамошње сланице (1497). Отада изгубише Млечићи сваку везу на суху између својих градова Котора и Будве.»

Најдетаљније и најпрецизније податке о Грбљу даје Илија Синдик у једној расправи где се не би очекивали (³²). Тамо стоји, на страни 158:

«Грбаљ је до 1307 био у склопу Немањићке државе, а тада га је краљ Милутин дао Котору. Г. 1420, заједно са Котором, дошао је Грбаљ под власт млетачку. После доста бурног XV столећа, када су буне у Грбљу биле праћене привременом окупацијом од стране Балшића и других српских великаша из которског залеђа, Грбаљ су г. 1497 заузели Турци и задржали га 150 година. 1647 је Грбаљ опет потпао под млетачку власт, али не више у склопу Которске општине, него је био непосредно потчињен млетачким властима. 1702 Турци су били окупирали Грбаљ по други пут, али овога пута само до 1715, кад је по трећи пут потчињен Млечима. Такво је стање остало до 1797.»

Босански историк Хамид Хаџибеговић пише (³³, стр. 88): «Грбаљ је 1497 пао дефинитивно у Турске руке. И прије тога, за вријеме рата са Венецијом, они су били заузели Грбаљ, али су се у смислу одредаба мировног уговора повукли».

У другој аднотацији (стр. 90.) пише Хаџибеговић: «Рат између Венеције и Турске трајао је пуних 16 година (1463—1479). Мир је склопљен под врло неповољним условима за Млетке. Иван Црнојевић, који је био на страни Републике, побјегао је у Италију. У току рата Турци су запосјели Грбаљску жупу и хтјели је задржати за се, наводећи да је она била у посједну Ивана Црнојевића. Али, саслушањем сведока, они су се увјерили да је Грбаљска жупа била млетачка, те су је напустили.»

Стр. 91: «Грбљани су положили већ 1497 заклетву вјерности Турцима да би се ослободили потчињености грађанима Котора и да би постали слободни сељаци.»

У једном новинском чланку 1956 пише которски препозит дон Антон Милошевић (³⁴) да су у време док су држали Рисан и Но-

ви «боравили Турци мало повише Пераста, у селу Глоговцу и у ближњем селу Ораховцу». То је на домаку Котора!

Кртоли и Луштица, на полуострву Луштици, припадали су тзв. Михељском Збору о коме се говори мало доцније у овој књизи (Правни обичаји). На његовој ивици био је манастир Превлака, седиште Зетске епископије (доцније митрополије), а у непосредној близини Манастира била су чувена Солила. Михељски Збор је углавном делио судбину Котора (са малим временским изузецима).

Проф. Синдик овако карактерише стање Боке у најдужем периоду (³², стр. 160):

«У Боки је од краја XV до средине XVII века била оваква државно—правно географска ситуација:

Северозападни део Боке (од Рисна до Херцегновог)) држали су Турци, средишњи део Боке са Котором признавао је млетачку власт, Грбаљ је био у турским рукама, а Будва и Паштровићи у млетачким, док су Бар и Приморје јужно од њега припадали Турцима. Према овоме, обала, дугачка нешто више од 100 кил., била је политички исецкана на пет одвојених делова, од којих су три припадала Турцима а два Млечанима.»

VI.

Сад да истакнемо неке моменте из постнемањићског доба, док Бока није сасвим постала млетачка.

Најпре треба нагласити да је Котор припао босанском краљу кад је овај већ био краљ Србије. А такође Херцегови и Рисан припадали су захумским, херцеговачким и босанским владарима кад су они били српски.

«Босански су владари носили српску краљевску титулу све до пропасти босанске државе». (Јиречек, ¹⁰, II, стр. 86.) *)

Не само што је Котор Твртко добио као српски краљ, већ је он као такав поставио претензију на Котор, само као такав сматрао да му Котор припада.

Кад је Твртко I проширио своју државу ка мору, освојио Ко-навле и Драчевицу (доцније Нови), «бацио је он свој похлепни по-

*) Твртко се најчешће потписује «Твртко, в Христа Бога краљ Србљем и Боснје и Приморију» (Јиречек, ¹⁰, IV, стр. 111). «Дословце су исту титулу имали и познији босански краљеви.»

глед и на друго знаменито приморско пристаниште (поред Дубровника), на град Котор. Имајући на уму да је ово мјесто још пре неколико година било најљепши бисер у круни његових предшаника и најзнатније поморско тржиште у држави Немањића, а поставивши си главном задањом сва права српских владара, као што сам каже «падшаја се vzdвигнути а разоршаја се укрепити», даде се живо на то да оживотвори своје основе и град Котор да притегне под своју власт». — Тако пише хрватски историк Ђорић ⁽³⁵⁾, стр. 20).

Мало даље пише Ђорић да је Котор већ 20 јула 1385 био «у власти краља Твртка», јер му га је предала његова сестра угарска краљица Јелисавета. (стр. 24). «Он Котор поносно назива градом својих предака, којег је добио за вјечна времена милошћу величанства своје сестре краљице угарске».

Та његова тврдња налази се у једном акту пронађеном у Млечима и публикованом од Ш. Љубића (Лист. IV, стр.221); који на латинском гласи *civitas predecessorum postrogum Cattarensis*. Претходни цитат у старосрпском језику објављен је у Миклошићевим «Монумента сербика» стр. 138 ⁽³⁶⁾.

Као што се види, кад је краљ Твртко тражио «наслов» за заузеће Котора, он га је нашао у припадности тога града српским владоцима, чији се он сматрао наследник. Котор је пре био српски, и сад има да буде српски, резоновано је Твртко. Српски ће бити преко њега и кроз њега. — На страни 15 истог дела, Ђорић наводи један нешто ранији акт Дубровника којим моле мацарског краља Лајоша «да се заузме за њих код краља српског (Твртка) да забрани увоз хране у Котор. . . .»

И Балшићи су, једнако као Твртко, једнако као деспоти, «поносили се свезом с краљевским домом Немањића и истављали је као основу политичким претензијама» (Чед. Мијатовић, ³⁷, стр. 141). Ђурађ Страшимировић Балшић год. 1386 истиче како га је благодат божја узвисила у роду његовом «молитвама и мољенијем светих мојих прародитељ Симеона Немање, прваго мироточца српскога, и светитеља Сави».

Српски деспоти, чије су државе биле јако удаљене од мора а престонице на самом Дунаву, неизказано су чезнули за морем.

Ево шта каже Миленко Вукићевић за првог деспота Стефана Лазаревића ⁽³⁸⁾:

«Пошто је очистио земљу од Турака, потруди се да размакне границе своје државе до Јадранскога Приморја, јер је обећање о јединству и целини српске државе са зетским приморјем оживело у души Стевановој одмах после ангорске битке. На то га је гонила потреба да српска трговина добије везе с главним светским трговинским путем на Јадранском мору. . . .»

Успели су били оба деспота да бар неке делове Српског Приморја прикључе српској држави, и у самој Боки и у њеној непосредној близини. Али се увек радило о «Поморију зетском», на које су они своја права полагали.

Пошто ми ове појаве сматрамо необично важним као карактеристике повезаности, чак нераздвојености Боке и Србије, то ћемо им дати мало више места у књизи. О томе има података у свакој српској историји. Ми ћемо углавном цитирати Јиречека, најбољег и најнепристраснијег. У II књизи своје Српске историје (²⁴, стр. 122) каже:

Балша је одредио за свога наследника деспота Стефана Лазаревића и овај је послао војску да његову земљу узме у posed. Млечани су се одупрли, али су ипак били принуђени да велики део данашње Боке предају Деспоту (на основу уговора о миру из 1423 и 1426). «Срби задржаше Дривост, Бар и Будву. . . Србима је припала јужна страна Бококоторског залива с крајевима Луштица и Богдашићи, као и жупа Св. Михаила. (То је тачно све заједно Михољски Збор са центром у Кртолима као делом Луштице, ЛМК). Ну жупа Грбаљ, као област Котора, враћена беше Млечићима. Србија је, дакле, опет стекла комад Приморја од Которког залива до Бојане, које су једино прекидале мале области Паштровића и града Улциња. . . .»

И деспот Ђурађ је настојао повратити Српско Приморје, па је у том циљу и ратовао са Млечићима. Опширније код Јиречека, (²⁴, II, стр. 157), одакле ће се овде пренети само следећи подаци:

«Ратовање са Млечићима трајало је, међутим, непрестано. Ђурђево војска, под заповедништвом војводе Алтомана, пустошила је куће и винограде све до испод которских улаза у град, Уз српску војску беху још и Црнојевићи, Паштровићи, становници грбаљске жупе и сељаци из околине Котора. . . . Деспотови заступници у Приморју код Луштице, преко пута од Новог, беху Вук Биомужевић и српски зетски митрополит. . . .»

Јеричек, (²⁴, IV, стр. 88) пише:

«Тако се Србија (деспота) опет простира од Дунава... до мора, до Бара и Будве...»

«Деспот је имао даље у Приморју Бар, опатију Ртачку, стари град Будву и јужну страну Которскога залива... (Михољски Збор). Паштровићи и Грбаљ беху млетачки, а Нови и Рисан херцеговачки».

Деспоти су имали поједине делове Боке, али постојбину писца ове књиге имала су оба деспота, а она је, као седиште Зетске православне митрополије, претстављала за деспоте нарочити значај.

Деспот Ђурађ Бранковић се више пута званично обележава као *«Господин Србљем и Поморију и Подунавију»*, па га тако означава историк Чед. Мијатовић у веома лепој студији о њему, означава га тако у самом наслову студије⁽³⁹⁾, а у тексту наводи на више места по који податак. Тако из једне повеље издате Дубровчанима децембра 1428. У њој, поред тога наслова, стоје и ове речи: *«Ако се нека дубровачка лађа разбије у приморје, у области Господства ми»*. У његово, њему подчињено приморје, с којим се из Смедерева управља. (39, стр. 156, 158, 400).

Не само то: Кад су Турци први пут заузели Ђурђеву државу, па и само Смедерево, «Ново Брдо још се једнако држало; тако и градови Зетског приморја».

И у другим својим титулама деспоти су се поносили да су господари Приморја, да имају дела од мора. У титулама не само писаним, већ и у камену резаним; у титулама сажетим и кратким, а не само пуним: све се може изоставити само не власт над морем. *) Толика је била чежња српских деспота за морем и толика гордост да им је делимично припадало. Ево најеклатантнији примери:

Руски историчар В. Григорович сапштава садржај надгробног написа деспота Стфана Лазаревића на камену који је после ослобођења Србије почетком прошлог века нађен у селу Древенглава

*) Чак и кнез Лазар из Крушевца, коме није припадала ни најмања чест Јадранског приморја, потписивао се покаткад као господар «Поморија». Миленко Вукићевић⁽³⁸⁾ сматра да је то Лазар чинио зато што га је Ђурђе Страцимировић, његов зет, признао за «врховног господара». Можда је то био заиста мотив овог «наслова», али је такође могуће да овом титулом Лазар испољава да се не одриче мора и да ће му тежња бити да га понова поврати. И он је увиђао, као и деспоти, као и Немањићи, да Србија не може опстати без мора.

близу Крагујевца и први пут описан у српском календару «Даница» за 1826. Тамо стоји ⁽⁴⁰⁾:

«Аз Деспот Стефан, син свјатаго кнеза Лазара и по того представленију милостију Божијеју бих господин всјем Срблем и Подунавију и Посавију, и чести угрскије земли, и боснскије, *јешче же и Поморију зетскоме. . . .*»

На двору његовог прејемника на деспотском престолу Ђурђа Бранковића у Смедереву, још данас је очуван један сличан натпис. Ми ћемо овде пренети тај податак из једног описа у београдском листу Република за 1956 ⁽⁴¹⁾:

На завршетку грађевине, при врху једне од највећих кула, немар је узидео црвеним циглама крст и испод њега *два реда српских речи*, које гласе:

«В Христа Бога благоверни деспот Ђурђ, господин Срблем и Поморију зетскому. Повеленијем јего сзида се град си в лето 6938.» (г. 1429—30).

Истоветан податак се налази и у монографији Чеде Мијатовића о Деспоту ⁽³⁹⁾, стр. 173).

Ђурађ је увек губио Приморје кад и целу деспотовину; са њеним дефинитивним нестанком нестаје и српска власт над Боком. О томе Јиречек (цит. дело. стр. 93):

После пада Деспотовине 1439, «Млечићи узеше сва деспотова места у Приморју. . .» Деспот, који је сад столовао у Бару, започео рат са Млечићима. «Тако је дошло до ратовања, које се водило све до испред которских капија. Деспот нађе свуда присталице Уз Србе пристадоше Црнојевићи, Паштровићи, Грбљани и которски сељаци. . У Луштици, преко пута од Херцеговога, беху деспотови заступници Вук Биомужевић и српски митрополит у Зети. Из Луштице су одлазили трговачки каравани без икакве препреке у унутрашњот Србије. . . .» *)

«Тада Млечићима пође за руком да придобију Стефана Црнојевића, који беше постављен за млетачког војводу са платом у

*) На стр. 165, у аднотацији и на стр. 170, наводи Јиречек један акт из фебруара 1450, из Дубровачког архива, где се Вук Биомужевић и митрополит називају «господари те области Луштице». На латинском стоји «контрада», што не значи «покрајина», како то погрешно преводи и Јиречек и Радонић, већ област, крај. Под «контрадом» се разумевала цела Луштица, цело полуострво Луштитчко, а то значи Кртоли и Луштица (за разлику од Луштице у ужем смислу).

Горњој Зети (1451). Стефан енергично и немилосрдно угуши покрет «бунтовника» у околини Котора, у Грбљу; смири Паштровиће, Љешевиће, Богдашиће и покрајину Луштицу (1452). У савезу са Стефаном Црнојевићем потукоше Млечићи три војводе деспотове. . . .»

VII.

Не само што су српски владари желели увек имати «дела од мора», како наши Бокелји кажу, што су стално настојали да за владају Зетским Приморјем, већ су том Приморју поклањали нарочиту пажњу. Веома често, они су у њему резидирали. У то доба нису постојале сталне владарске резиденције, већ покретне. (42). Владаоци су померали и мењали своја седишта према спољним околностима, годишњем добу итсл. Али су ипак настојали да то буду важна места и истакнути крајеви.

Многи, ако не сви, средњевековни српски владаоци су имали и у Боки своје дворове, пребивали ту бар један део године. О томе сам био за ову књигу написао посебан одељак (посебну студију), која је морала да испадне због превеликог обима. Главни део (без научног апарата) штампан је у Паландачићевом календару (43), а цела студија ће, ако Бог да, угледати света негде друго.

Из ње ћемо пренети само неколико података, чији ће извори тек у тој студији бити видљиви.

Дукљанске престонице су биле Скадар, Котор и Припратна код Бара, све на мору или при мору. После је Котор заменила Превлака (полуострво са замком у Кртолима). Дукљански владари су често заседали у Боки.

Кад је Немања заузео Приморје, разруши градове Скадар, Драч, Свач, Улцињ и Бар, «а Котор остави, утврди га и пренесе свој двор у њ, који је и данас». То аопштава нико други до Немањин син, краљ Стеван Првовенчани. Под Немањићима се Котор често спомиње као «столни град». У једној повељи цара Душана говори се о властели и грађанима «нашого вјернаго и столнаго и љубимаго и славнаго града Котора». И цар Урош га зове «верним нашим градом».

Балшићи, после Немањића, датирају своје повеље, како каже Жиречек, у Скадру, Улцињу, Бару, Будви. . . Ђорђу и Стратимир у Балшићима била је Превлака «омиљено боравиште».

Ту је становао неко време и војвода Сандаљ (Хранић—Косача). Млечи су уступили званично Стефану Црнојевићу Котор као бораваиште и закупили зграду (двор). Неко време је «столовао у Бару» депот Ђурађ Бранковић, а такође и у Будви.

Херцег Влатко становао је у Херцег—Новоме, и ту је нестала слободна Херцеговина.

Црногорске владике су бар један век столовали у будванским манастирима Стањевићи и Маине.

И духовне власти за време Немањића имале су епископска седишта у Боки: православни за целу Зету, католички за целу Србију или бар њен већи део. Тиме је Боки такође била призната нарочита важност.

Бока је остала млетачка до краја 18 века, управо до г. 1797, кад је Наполеон срушио ту државу. Тада је Бока по Кампоформиском миру допала Аустрији и остала под њеном влашћу око 9 година. То је тзв. прва аустриска владавина у Боки: од 1797 до 1806. На основу Мира у Пожуну, Бока припаде Француској, под којом оста од 1806 до 1813. Тада је јединим њеним делом владала мешовита бокелско—црногорска Централна комисија, док 1815, на основу Бечког конгреса, не припаде цела Бока дефинитивно Аустрији.

И о млетачкој и о аустриској владавини биће на више места у књизи речи. Бока је остала под Аустријом до Првог светског рата. Тада је, још 1914, сву Иванбеговину заузела била црногорска војска, која ју је напустила после капитулације Црне Горе у зиму 1915.

1918 године долази у Боку српска војска, која је дочекана неописаним одушевљењем. После равно пет векова Бока постаје понова српска. И да је до самих Бокела стојало, она би вечно остала само српска; ја не знам Србина Бокела који је био за Југославију.

Да се ради о поновном задобијању српског Приморја, за којим је Србија толико чезнула, доказ су и речи краља Александра изречене у Бару, одакле је он проследио да обилази цело своје Јадранско Приморје 1925 године, после преноса костију Његоша на Ловћен. Хронограф тога пута, Краков, бележи ово (*):

«Краљ је био узбуђен када је, при првом сусрету Мора, дигао на ручку у Бару чашу и наздравио:

У Бару, на овом првом кораку слободног српског мора, дижем чашу за ваше благостање!»

Он је са југа ишао на север. Не знам докле је сматрао да допире «слободно српско море», али јамачно знам да му је Боку ставио у центар, као што је Бар ставио на почетак.

III. ЕТНИЧКИ ОДНОСИ У ПРОШЛОСТИ

«Славонија се звала тада обала од Боке до Улциња, настањена углавном Србима».

Проф. Томашек, Беч

I.

Овде нас не интересује стање до доласка Словена на Балкан, а ни историски подаци нису довољно издашни да би се поуздано могао установити етнички састав становништва до VII века. Оно што се зна, то је обрађено синтетички од бокељских историчара Јосифа Ђелчића⁽²⁷⁾ и Павла Буторца⁽⁴⁵⁾, а нарочито Јиречка^(24 и 45).

Но интересантно је да Ђелчић, први озбиљни историк Боке, први део своје и досад ненадмашне књиге интитулише «До имиграције Срба (638 после Христа)».

То је тај период који нас не интересује. Долазак Словена је историски посведочио Константин Порфиригенит, и његови респективни ставови стално се понављају. На хиљаде пута је он цитиран и од Срба и од Хрвата, т. ј. његово дело «О управљању Царством». За Јадранску обалу и њено прво залеђе, он је више него јасан: На северу, до Цетине, населили су се били Хрвати, а на југу, од Цетине, Срби. Али та српска племена нису била сасвим исте деноминације: четири групе се ту дистингуирају: Неретљани, Захумци, Требињани и Дукљани. Велики хрватски научник Тома Маретић пише поводом тога⁽⁴⁷⁾: «Порфиригенит о Захумљанима, Требињанима (с Конављанима) и Неретљанима изријеком вели да су српске народности; о Дукљанима не вели (ваљда је заборавио забележити или није знао) ништа које су народности да ли хрватске или српске. Али, ако помислимо да су Дукљани најјужнији од она четири племена и да су прави Хрвати досе-

жали до ријеке Цетине, онда ће нам бити веома вјероватно да су и Дукљани били исте народности које и Срби.»

Сви озбиљнији научници света прихватају ове тврдње Порфирогенита без двоумљења. Тако нпр. највећи етнограф Аустрије прошлог века у којој су живели сви Хрвати и велики део Срба, барон Черниг. У својој монументалној Етнографији Аустрије (три огромна тома) он пише (⁴⁸, II, стр. 30):

«Из удружених вести које се налазе код Константина Порфирогенита (глава 29 и 30) и Летописа попа Дукљанина (гл. 11-13), стара подела Далмације остала је подлога за деобу хрватско-српских племена». Онда цитира један став из главе 30 Порфирогенита:

„A Zentina fluvio Crobatia incipit, extenditurque versus mare ad Istriae usque confinia“. (Porf. caput 30).

Један од највећих лингвиста Немачке у првој половини прошлог века, Каспар Цојс, пише у својој књизи «Немци и суседни народи», 1837 године (⁴⁹), позивајући се свуда на Порфирогенита и остале тада познате изворе, ово о распрострањености Срба после њиховог досељења на Југ: «Срби су заузели веома знатан простор: они су се раширили од мезиских Словена (Бугара) на запад све до Хрвата, и на јужној страни ових (Хрвата) заузели преко планина још и дуг комад Приморског појаса. Србима су припадали и они Словени земље која је по имену реке Босне назвата Босна (цитира дословце на грчком Порфирогенита). Да су Словени Приморског појаса јужно од Цетине били Срби, који су са севера дошли за време цара Ираклија, Константин понавља више пута, и то Паганци, који се и Неретвљани зову, настањени око реке Неретве, Захумљани око Дубровника (Константин их зове *Захумски Срби: Захлумои Серблои*), Тривуњани, Конављани, Дукљани, становници Тривуније, Конавала, Дукље све до предела где данас Црногорци претстављају крајњи словенски народ према Арбанасима. Да су ту Срби седели, чули су били и Франци: *Liudevitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabas, quae natio magnam partem Dalmatiae obtinere dicitur, fugiendo se contulit. Annal. Einh. ad a. 822, Pertz 1, 209.*»

«Казири су несумљиво крајњи Јужни Срби на обали, то су Которани чији предео још године 1166 спомиње Никита Хонијат (издање Пар. стр. 103), тон Катарон хе кириотес'.» (Власт Которана, ЛМК. Никита Акоминат или Хонијат, из малоазиског града

Хоне, био је византиски великодостојник и књижевник на цариградском двору у другој половини XII века.)

Аустријски историчар Вилхелм Томашек даје у издањима Бечке академије наука 1886 године један детаљан и стручан приказ географског дела Арапина Идрисија из 12 века о Балкану (написаној око 1153). Идриси је дуго живео у Сицилији, на двору Руђера II. Опширно говори о Јадрану, па и Боки. Идриси пише између осталог (50): «Од Дубровника има 20 миља до бујног града Катаро или Квадхара, чији су становници сасвим предузимљиви Далматинци, који се баве трговином. Њихов предео спада у Исклавонију». Сад проф. Томашек даје овај коментар (стр. 345): «Исклавонија, Славонија, звала се тада обала од Боке до Улциња, настањена углавном Србима...»

II.

Док се сви писци од ранга и значаја слажу у томе да је становништво Боке још од седмог века углавном српско и да отада Срби дају етнички печат Јадранској обали све на север до Цетине, нема слагања само у погледу града Котора. Многи писци сматрају да је несловенско становништво у том граду остало и даље доминантно, чак скоро до наших дана. Други опет то поричу. Ми ћемо изнети упоредо њихова мишљења.

Већ цитирани бокељски историк Јосиф Ђелчић расправља и сам о овим подацима Константина Порфирогенита у даљим отсесцима књиге (27), и пориче да је Хераклије сам Котор настанио Србима, али јесте околину. Он каже на страни 33 поменуто књиге: «Хераклије, немоћан да сам обузда Аваре, упути Хрвате и Србе на Далмацију; ови, поставши победници, поделише је. Срби заузеше Далмацију Ултрамонтану (с оне стране брда), која се после назвала Рашка и Босна, и Горњу Мезију, која се по њима назва Србија. У подели цисмонтане Далмације (с оне стране гора), јужни део допаде Србе и би подељен у четири жупаније: Нарона (Паганија), која се простирала од Неретве до Цетине; Захумље од територије Дубровника до Неретве; Дукља од Драча до Котора; Тривунија од Котора до Дубровника и према брдским пределима...»

«Из ове поделе проистиче да је један део Рисанског залива припао Србима. Али не Котор и околина, јер Хераклије, уступајући

Србима и Хрватима окупацију Далмације, задржа за себе нај- главније градове Приморја. . . .»

Белчић сам признаје да је предео јужно од Котора припао етнички и политички Србима Дукље, за предео северно од Котора каже даље: «Хераклије уступи Србима (Тривунцима) Рисан и појас источне обале залива, који се од тог града (Рисна) протеже до Оштрог Рта».

Један немачки научник, Језуита, Д. Ратингер, у чисто језуитском али веома признатом часопису «Гласови из (манастира) Марија Лах», (где су сви сарадници искључиво језуитски патрес), покушао је у расправи издатој 1898 године ⁽⁵¹⁾ да докаже да су Срби испочетка били католици, нарочито на Приморју. При томе он усваја Порфирогенитове наводе о распрострањености Срба и Хрвата. Срби су населили — каже он «*унутрашњу, доцније ужу Србију*, а на обали најпре Паганију или Неретванску, од Цетине до Неретве, затим јужно Захумље које је допирало до Дубровника, онда Травунију од Дубровника до Котора. . . . Овој области је Константин причислио и Конавле. . . . *Најјужнији предео који су Срби тада запосели беше предео Дукље. . . .*» (стр. 148).

Сва та племена заједно писац назива «Приморски Срби» (Küsten-serben, стр. 249, 259, 260) или «Јужни Срби» (Südserben, стр. 250, 252 ид.). Укупан предео зове «Српска Далмација» (стр. 254).

На стр. 260 вели: «Приморски Срби допреше до великог значаја. Прво су основали државу Захумску, после Дукљанску». Говорећи о Травунији, писац каже: «Град и предео прозват по њему, који се протезао од Котора до Дубровника, имали су још од почетка (von Anfang) своје сопствене српске жупане, а затим кнезове док 1460 не падоше под Турке. . . .»

Што се самог Котора тиче, писац сумља да се, после доласка Срба, одржао «један део старог романског становништва као у осталим приморским градовима Далмације. О томе нема података. Из околности да он није морао да плаћа трибут суседним српским владарима као други староромански градови, који су га морали плаћати, могло би се закључити да је он имао српско становништво. (Каже да тако мисли и чувени историчар Димлер.) И његовог епископа налазимо у були папе Александра II подчињена јужносрпској метрополи Бар.»

III.

Само постојање романског елемента у бокешким градовима не може да се спори. Питање је само ко је имао превагу: социјалну и државно-правну превагу су несумњиво имали вековима Романи, за бројну то је теже рећи.

Синдик тврди у књизи о Которском статуту (¹⁸, стр. 38) да су «средином 15. века Романи у Котору сачињавали само једну деветину становништва, и то, ако се претпостави да су 100 властеоских породица, колико их је тада живело у Котору, све биле чисто романског порекла». Он сматра да је «градско становништво средином 15 столећа било у великој већини словенског порекла», и цитира једну листину Чрмошника у којој стоји, на италијанском, да је «ових племића (ђентилуомина) сто кућа, а нас народних људи управо 800».

Но овде се очигледно не ради само о граду Котору, већ о његовом целом дистрикту. 900 кућа одн. породица никад није могао Котор да има; крајем 18 века имао их је непуних 300. То се види из једног пописа породица Котора извршеног због дељења соли 1784, који се нашао преписан у оставштини академика Јована Томића, а после га је саопштио Глигор Станојевић у једном броју «Сломеника» под редакцијом самог Синдика (⁵²). Тамо су наведена сва имена градских породица: католичких је било 198, од чега племенитих само 15, док укупно има породица са несумњивим романским именима 133, а са сумњивим још нека десетина. Нису сви Романи били племићи, мада Срба племића није уопште било. Град је дакле и тада, пред сам пад Млетачке републике, имао већином романски карактер. Поред 198 католичких породица било је још 80 православних, но они заједно са католицима несумњивог словенског порекла нису могли чинити већину.

Средином 17 века, управо г. 1666, известио је Римску курију скадарски бискуп Петар Богдани: «Котор захвата 300 огњишта. Његово становништво се дели у три дела: властелу, грађане и пук. Властелу сачињавају 143 душе, грађана има 62, а број пука достиже 1000 душа».

Котор је садржавао само један невелик део становништва Боке, па и у њему је било Срба који су се стално досељавали.

Јиречек пише (²⁴, III, стр. 172): «*Експанзија српских горштака кретала се у ранијем средњем веку највише према Јадранској обали, а од XI века више на исток, док најзад нису велики успе-*

си према Грцима изазвали нову струју у правцу југа. Овај развој заустављен је био од 1371 турским освојачким походима. *После тога започиње уступање становништва на север и запад, на Дунав и Јадранско Море.»*

Као што се види, струјања Срба ка Јадрану, где су већ имали своје сународнике, скоро је стална појава, местимично само прекидана.

На стр. 176 исте књиге пише Јиречек: «Под притиском многих терета и дужности, људи су се исељавали на запад у далматинске градове, где су нове насељенике примали радо. На дубровачком земљишту нико није плаћао порез. . . У Котору је био дужан нови варошки становник само уписати се код нотара. Селјаци су се слободно могли настанити у граду, и нико није имао право да их из града одведе у неко село варошке области. У XIV веку живели су у Котору досељеници из Брскова, Кчева, Подгорице итд. У околним селима помиње око 1330 нпр. неки насељеник из Гацка. . . . Одлазак у приморске градове појачан је био и тим, што је млад свет оба пола привремено живео у овим варошима као послуга. . . . У Котору су слушкиње биле највише из планина садашње Црне Горе. . . .»

Не треба заборавити да је Котор доживео, откад су Срби населили његову околину, неколико великих каламитета. Тако нпр. кугу 1571 и потрес 1667. Према хроничарима је од саме куге умрло у Котору и околини 3.500 лица. Један савременик пише да у Котору није остала ни четвртина становништва.

На њихова места су свакако дошли други, и Романи (Италијани) и Срби. Ја мислим да је ту почетак масовне инфилтрације Срба.

Даље цитирамо из Јуречека (III књига, страна 202):

«Слично (као у Дубровнику) беху уређени еснафи у Котору. У оба града помињу се многи шегрти у XIV веку из суседних земаља. У Котору су млади Словени код златара и обућара. . . У приморским градовима живели су и многи страни мајстори, преко којих се тамошњи свет познао са занатлиством далеких земаља. Беху то највише Италијани. Поред њих јављају се и Грци као. . . сликари у Котору. Немци беху: неки табак у Котору око 1330, неки клубучари у Котору и Дубровнику. . .»

Стр. 229: «И у Дубровнику и Котору беху робови и робиње, у 13 и 14 веку, највише из Босне, али било их је и таквих који су

купљени били у унутрашњости, нпр. у Липљану, Грачаници или Новом Брду. . .»

Турски историк и географ Хаџи-Халфа (Ћатиб-Челебија) пише око 1650 да је становништво Подгорице, Скадра и Котора «мешовито састављено од Арбанаса и Срба». ^(52а) А зна се докле су допирали а где су почињали Срби. Трећег милета Хаџи Халфа није нашао.

Ниједном речју не спомену ни Жиречек бар појединог Хрвата на Српском Приморју; било их је одсвакуда, али не из Хрватске. На селима су доминантан елеменат сачињавали Срби, у два града Романи, али са сталним прираштајем и примесамa Срба.

При томе се вршио један неминован процес асимилирања, амалгамисања, апсорбовања. У селима је то вршено брзо и лако; Словени (Срби) навалили су необуздано, са елементарном силом, као бујица, и кога су поштедили тога су претопили. У градовима било је много друкчије: романски елеменат није се дао лако истиснути а још мање претопити; њега су спасавала техничка средства (нарочито лађе), новац (богатство), култура и власт. Под градовима треба углавном разумети Котор и Будву. Херцеговни је тек настао при крају словенске периоде и ускоро потпао под Турке; Рисан је током времена рустифициран.

О становништву Будве говори између осталих и историк Чедомил Мијатовић у својој студији о Балшићима ⁽³⁷⁾, стр. 132/33). «На самом Приморју. . . по градовима какви су били Улцињ, Бар и Будва. . . становници су били већином Латина, нешто потомци старих римских колонија, нешто досељеници из Италије, већином трговци и мајстори». . .

Мијатовић цитира и извештај француског путника Брокера из г. 1336 ⁽⁵³⁾ у коме стоји да у приморским градовима Котору, Улцињу итд. не живе други већ Латини и народ који је у околини тих градова». Тај околни народ, кога Брокер не специфицира, то су Срби. У градовима је било само њих и Латина, али више Латина него њих.

Доцније је, свакако, било у Будви све више Срба, и романски елеменат се постепено претакао. Јаков Колети пише у Илиријум Сакрум ⁽⁵⁴⁾, како преноси Петар Шеровић ⁽⁵⁵⁾ «да је Будва била пуна Срба, по роду додуше Словена, али присталица догмата и обреда грчкога, који се такође назива и рашким (српским)». Колети је живео од 1734 а умро 1827; био је језуитски свештенослу-

жителъ. Ови његови подаци су јамачно из доба млетачког, а то значи с краја 18 века.

Није баш лака етничка спецификација тих которских и будванских Романа; једну исцрпну студију о њима дао је Јиречек (⁴⁶). Овде ћемо пренети само оно што он рекапитулативно каже, а што се, мало другим речима, налази и у његовој историји Срба (²⁴, I, стр. 114 и другде):

«Сасвим различити од ових румунских планинских пастира беу романски варошани у Приморју на Адрији, највише занатлије, трговци, рибари и поморци, названи *Романи или Латини*, српски још и *Власи*. У *Котору* и у *Дубровнику* надвладао је од краја Средњег века српски говор, и то због изумирања старих варошких породица и пријема многобројних нових, због територијалног повећања и јаког трговачког саобраћаја са унутрашњошћу. У северној Далмацији, пак, за владе Републике Св. Марка, потиснуло је млетачко наречје стари романски дијалекат, чији су се последњи трагови изгубили на острву Крку у XIX веку».

О тој симбиози Срба и Романа и напослетку апсорпцији Романа од стране Срба пише ту скоро дописни члан САН и управник њеног Историског института, Србин католик из Боке Илија Синдик (¹⁸):

«Ипак у овом превирању разних етничких елемената, одлучујући фактор су Словени, који су најзад етнички победили и одржали се до данас. Заузевши сву територију, готово до самих градских зидина, они су постепено улазили у град (Котор), ступали у крвне везе са градским становништвом и, као биолошки јачи елеменат, допринели да је романско становништво, уколико није нестало природним процесом умирања, сукцесивно било амалгамисано и претопљено у словенско. Нема сумње да при првом додиру није био искључен ни и обрнут процес. Многа властела, пореклом Словени, осећали су се Романима... Ипак су се најзад Словени, као бројнији и биолошки здравији, једино одржали.»

За Паштровиће је утврдио савремени етнолог др. Јован Вукмановић у својој докторској дисертацији (⁵⁶) да су «по свему судећи већ у XIV вијеку били изразита српска етничка група, у којој су страни народни елементи, уколико их је некада било, већ били асимиловани» (стр. 65/66).

За период Немањића каже бокелски историк Петар Шеровић: «Бока се у оно доба у сваком погледу подиже. Особито се много народа насели у Боку из унутрашњих крајева српске државе и тако појача у знатној мери још раније ту насељени српски елемент на штету романског становништва по градовима, које су све више проређиваше.»⁽⁵⁵⁾, стр. 472).

Бока као целина није никад губила српско национално обележје откад су се Срби тамо населили. Ево шта о томе пишу два етнографа аустро-угарска (један Немац, други Маџар) у репрезентативној едицији описа Аустро-Угарске монархије⁽⁵⁷⁾:

«Република Котор, чија је сила заштитница била Србија, онда Угарска, напослетку Венеција, почивала је на сасвим словенско-националној основи, коју су Млечићи најбрижљивије чували из страха од Дубровника. . . . Прави народ остаје сасвим нетакнут (од мешања са Романима) и задовољавао се са далеко плоднијом народном песмом својих гуслара».

IV.

Етничка структура становништва Боке није остала увек иста; она се мењала, али национална слика није тиме алтерирана. Познате су сталне миграције српског становништва готово од његове појаве на Балкану. То су та чувена метанастетичка кретања чијем је проучавању пок. Јован Цвијић посветио био своје главно тежиште. Та метанастатичка кретања се запажају и у Боки: неки се становници исељавају, други досељавају. Миграције су активне и пасивне, но имиграција је већа од емиграције све до 19 века, кад почиње исељавање преко мора. До тада, до половине прошлог века и нешто мало доцније, Бокелци су пловили на лађама по неколико деценија да се после ипак врате кући; жене и деца су остајала код куће. И у мом детињству се говорило за некога ко се сели у Америку (Јужну или Северну) да иде у «мрнаре».

Ново становништво Боке, које ју је вековима насељавало, било је углавном из Црне Горе и Херцеговине, бар оно које се досељавало у села. Оно је било скоро искључиво српско, тако да се Бока није никад могла национално мењати; она је добивала увек изнова свежу српску крв и сваком миграцијом афирмирала, па чак и појачавала свој српски карактер.

Сам Јован Цвијић констатује за Боку⁽⁵⁸⁾, I, стр. 237):

«У Боки су се у турска времена и доцније у таквој маси населили Херцеговци и Црногорци да су потпуно асимиловали старо

зетско становништво, многе Арбанасе и, истина ретко, млетачко становништво по градовима.»

Мора се признати да млетачке власти нису правиле скоро никакву сметњу досељавању новог српског елемента у Боку. Они су тиме јачали своју привредну снагу и повећавали број својих поданика.

Поп Сава Накићеновић је дао у својој студији о Боки податке о пореклу свих српских породица ⁽⁵⁹⁾. Те податке преноси сумарно и проф. Ердељановић ⁽⁶⁰⁾, стр. 45 ид.). Он каже:

«По испитивањима С. Накићеновића, у самој Боки излази да су од данашњих бокешких братстава српске народности (укупно 836) 325 пореклом из Црне Горе, 288 из Херцеговине, 137 су «старосједиоци», 43 из Далмације, 20 из Арбаније» итд. Под српским братствима оба писца разумеју и православне и католике српског језика.

И Јован Цвијић даје исте закључне бројеве на основу података из Накићеновића и срачунавања проф. Ердељановића ⁽⁶⁸⁾, II, стр. 96):

«Бока је чисто српска област и њено становиштво је, по Сави Накићеновићу, састављено од 836 српских братстава. Од ових су 137 старинци зетског типа, већином католици (мада међу бокелским католицима, који чине нешто преко четвртине становништва, има покатоличених Црногораца...». Дакле, те «старосједиоце» по Накићеновићу назива Цвијић «старинцима зетског типа» и у њима налази само католике (разуме се: доцније покатоличене).

Подаци попа Накићеновића нису сасвим поуздани. И сам проф. Ердељановић налази склизане на много места. Ми смо у Боки то више пута утврдили, нарочито мој стриц Крсто Ј. Костић, професор Географије и Историје на Цетињској гимназији, који је млад погинуо за време Првог рата, тако да се његове забелешке нису очувале. Али најдокументованије је то, ту скоро, утврдио бокелски историк (некадашњи срески начелник которски) Петар Д. Шеровић, у својој студији о родном месту Бијелој ⁽⁶¹⁾. Он је ту сасвим научно, у архивима Херцег-Новог и Котора, испитивао порекло становништва свог завичајног места (у коме је живео и радио).

Том приликом је констатовао да у делу Накићеновића «има врло велики број грешака... Што вриједи за село Бијелу, то у једнакој мјери вриједи и за сва остала мјеста у Боки која је опи-

сивао.» Он је заиста то радио на брзину, ослањајући се на податке кога било мештанина. Скоро за све старије породице, које су досељене у бокелска села пре више од једног века, индивидуални подаци Накићеновића су нетачни. За Бијелу је то документарно утврђено.

Па ипак, сумарни резултати неће бити много удаљени од истине, јер ако је једанпут заменио Херцеговину са Црном Гором, други пут је поступио обратно. Укупан резултат није много измењен (истоветну појаву имамо код систематских грешака у Статистици).

Ердељановић је израчунао да према наводима Накићеновића две петине братстава води порекло из Црне Горе (то је око 40%). Знатно више од једне трећине становништва је из Херцеговине (приближно 34, 5%). Али је оно скоро све сконцентрисано у северном делу Боке (у крајевима Новог и Рисна), где чини огромну већину становништва.

Из српских земаља је целокупна принова. Речено је да 20 породица воде порекло из Арбаније. То су највећим делом у Кртолима, где су сконцентрисани у три села (Радовићи, Миловићи и Никовићи); сви воде порекло од браће Дапчића из «Арбаније» (Рада, Мила и Ника). Ови су саградили велелепну цркву Св. Госпође кад су се населили; славе сви Светог Срђа, и јамачно су негде из околине Св. Срђа око Скадарског језера. Мада у акцентима заносе на арбанашки, по свој прилици су чисто српског порекла.

За Паштровиће је писао ту скоро др. Вукмановић⁽⁵⁶⁾, стр. 74):

«Многи старосједилачки родови су се коначно иселили у разним правцима, а на њиховим мјестима су дошли досељеници већином поријеклом из Старе Србије, који су развијали српску традицију и у новој средини ојачали националну свијест».

Српство миграцијама није губило од свог састава. Срби су долазили Србима.

У малопре наведеном попису которских породица крајем 18 века због деобе соли, «Српске породице» су засебно приказане⁽¹⁵⁾, стр. 38) и то груписане по пореклу, (под «српским породицама» се јамачно схватају православне, али се званично означају као српске). Од њих су 26 из Црне Горе, једна са Грахова, две из Цуца, а једна из Требиња. 18 је из других крајева Боке: 14 из Паштровића, једна из Будве, једна из Шкаљара, а две из «Котора». Пошто су обе Лазаревићи, то је очито да су из Грбља, који се

сматрао доменом Котора. Нажалост, за 32 породице није означено порекло, јер га јамачно пописни органи нису знали. За неке би се по презименима могло установити одакле су, али ипак за мањину (Жане Паштровић, Ђуро Шутовић итд.).

V.

Сем Срба, у селима бокелским, међу православним становништвом, спомињу се нпр. у которским нотаријалним књигама пре неколико векова Арбанаси у Грбљу. А такође се на више места говори о «Власима Риђанима» у Кривошијама.

Вероватно је било Арбанаса у Грбљу, као што их је било и у другим нахијама Црне Горе, специјално у Црмници. Али су се они током времена посрбили, како гласи конјектура и самог Ердељановића (⁶⁰, стр. 60). Стварно у Грбљу није било за време Аустрије ниједног католика, а камоли несрбина. То је била највећа, најчистија и најкомпактнија српска општина. Многа презимена имају стран призивук (Парапид, Батута, Бубања итсл.), али се то током времена потпуно амалгамисало. Грбаљ је кроз историју био најбунтовнији, најправославнији, и најсрпскији.

Што се Кривошија тиче, који су у бунтовности премашили Грбаљ тек у 19 веку, Ердељановић сматра да «власи Риђани» што «свакако долази од Хриђани, а ово од хрид, јамачно нису били Власи него Срби сточари, као што показује и само чисто српско име Риђани». (Цит. страна).

Синдик, пак, пише за Арбанасе (¹⁸, стр.39):

«Арбанаси су живели највише у Грбљу, и бавили се земљорадњом и сточарством. Они су рано почели улазити у град (јамачно мисли на Котор, ЛМК). Ту су се бавили ситном трговином и занатима, а неки су били свештеници и монаси; било је између њих и кућне послуге. На основу досада познате архивске грађе, изгледа да њихов број није био велики».

Влаха мисли Синдик да је било у мањем броју у још неким местима Боке, врло вероватно на полуострву Врмцу. Ипак закључује: «Архивски подаци не дају никакве грађе на основу које би се могло решити где су живели Власи у Боки Которској, да ли одвојено у појединим селима, или у већим групама. Свакако их је било на Кривошијама (Влахи Риђани)».

VI.

За време Аустрије етнички односи у Боки постали су много шароликији. Док су пре по селима били скоро искључиво Срби, а по варошима (углавном у Котору) претежно Романи, у XIX веку настањује се у приморским местима Боке сав могући милет и стпадак национални и друштвени из велике Монархије. У њој је важило начело слободе кретања и настањивања (Freizügigkeit), па су многи сумњиви типови користили ту прилику да се настане на обали Јадрана, нарочито у питомој и благој Боки. Посебно су тамо остајали и после пензионисања ислужени подофицири, нижи официри и војни чиновници, којих је било безброј, јер је Бока увек имала јаке војне гарнизоне. Неки су се оженили из Боке, али без обзира на то, многи су се ту стално настанили. Како су скоро искључиво били католици, то су већ у другој, ретко у трећој генерацији, били похрваћени.

За сам Котор пише о томе Пераштанин Срећко Вуловић (2, стр. 184):

«Међу 2.000 његових становника нема ни десет старих домаћих породица јер су или умрле или отсељене. Данашње становништво Котора састоји се делом од италијанских усељеника, који су се настанили као занатлије или пиљари, а делом од арбанашких и црногорских породица. . . Сем тога, бар ће се наћи ту по једна породица из разних градова Далмације, чак из многих других градова Монархије, најчешће ислужени подофицири, који су се у Котору оженили и ту стално настанили. . .»

То је Фортунато Вуловић писао крајем прошлог века, дакле у истом веку кад је Аустрија ушла у Боку.

И у Новоме је било слично, и у Будви, Перасту, као и католичким местима у околини Котора (мада у мањем опсегу). Српска села Боке нису била тангирана од ове «пошаст».

Аустриска статистика није питала за народност становника, већ само за језик у употреби, конверзациони језик, Umgangssprache. Тако су многи странци у Боки изнели српски језик као језик краја где живе и којим се следствено служе. Па ипак је за ова четири пописа изјавио доњи број лица следећи језик као свој (према званичним статистичким публикацијама наведеним у Литератури одељка под бројевима 63-66):

Језик:	Год. 1880	1890	1900	1910
немачки	1749	602	842	1206
чешко-словачки	98	1165	778	717
пољски	4	2	24	192
украјински	1	1	17	784
словеначки	16	108	210	98
италијански	831	969	731	538
румунски	5	2	—	4

Овим бројевима је потребна експликација, њих тешко може да разуме нестатистичар. Мени се чини да је обухваћена и војска, а Бока је увек имала јаке гарнизоне. Али су објављени само подаци о аустриским држављанима, било војним или цивилним. Ту нису унети бројни подаци о маџарским држављанима (камо спада и Хрватска са Славонијом), припадници Босне, поданици Црне Горе итд. Само аустриски у ужем смислу, јер укупан број свих лица обухваћених пописом даје укупан број с једне стране Аустријанаца а с друге Странаца. У публикацији за 1910 (⁶⁶) стоји да је у Боки било «страних држављана» 4568. Међу њима је несумљиво било и лица са српским језиком али далеко више странаца.

Пошто су се у Боки мењали гарнизони, то је разумљиво да једног пописа има у Боки мање од 100 Чеха а после далеко преко 1000. Маџара је било бар толико, а такође доста и Румуна из Маџарске, јер су овде пописани само Румуни из Аустрије. Тако се може разумети откуд Украјинаца («Рутена») 1910. г. 717, док их је раније једва било по неколико. Тада је јамачно био у Боки један гарнизон из Источне Галиције. Види се и по томе што је и Пољака тада било десет пута више него иначе. Немаца је било између бокељских устанака близу две хиљаде а после знатно мање. Мада је увек било официра и подофицира Немаца, у датим бројевима има и доста цивила. Што се Италијана тиче, они су скоро сви били цивили. Њихов број у овом веку знатно опада. Махом су то Италијани из Италије («Наполитани»).

Лица са немачким језиком било је, као што се видело, највише. Било их је и по целој Боки, и то приликом последњег аустриског пописа (3 октобра 1910) у «судском котару» Будви 35, Херцегнови 332, Пераст 312, Котор 527. Укупно 1206. Преко хиљаде их је било у варошима.

Од цивилног становништва огромна већина је стално остала у Боки. После Првог рата нико није био избачен из Боке, никоме није замерено држање за време рата. Али су и многа војна лица остала, нарочито «гажисти». Они су, скоро без изузетка, постали Хрвати.

IV ВЕРСКИ ОДНОСИ У БОКИ.

Србија је имала националну цркву, која остаје један од видова Отаџбине.

Шарл Лоазо

I.

У науци је углавном усвојено гледиште да су до Светог Саве становници Боке, били католици, не само Романи у градовима, већ и Срби по селима.

Ми смо већ једном изнели то мишљење заступано по језуити Ратингеру (у предходном одељку дело ⁵¹). Имамо потврде и од писаца тога доба. Млечанин М. Торзело написао је још за време владе Стефана Дечанског дело «Историја Романске државе» у коме стоји ⁽⁶⁷⁾:

«Осми (по реду) је краљ Србије који држи под својом влашћу Приморје Јадранског залива које се простире до око 250 миља, и чије је становништво потчињено Римској цркви; али сви други народи на континенту који се још чвршће држе уз поменутог краља, следеју секту и обред грчки».

И српски писци то не поричу. Нпр. Станоје Станојевић, Чеда Мијатовић итд. Овај последњи то нарочито истиче у студији о Балшићима ⁽³⁷⁾. Други, савремени клирик, а сад — ако се не варамо — митрополит загребачки, Дамаскин Грданички писао је у истом смислу у својој тези на католичком Универзитету Фрибург у Швајцарској ⁽⁶⁸⁾. Тако он пише (стр. 27): «Становништво јужног Приморја Немањине државе продужило је да обавља латински обред», (стр. 30): «Српске јужне покрајине су стварно зависиле од Рима. . .»

Све то може бити тачно, али је такво стање било веома кратко. Јер половином XI века се тек цепа Источна црква од Западне и

настаје Православље, а почетком XIII века добива Свети Сава признање аутокефалности Српске православне цркве и оснива једну од првих епархија на Превлаци у Боки.

Тада се све оно што је српски осећало вратило Матери Цркви, а српски је осећала већина Боке, углавном сеоска. Она се канда одма определила за православље, и остала му верна до дана данашњег.

Католицизам Котора био је ограничен на град и најближу околину. Свуда већ у мало даљој околини били су православни. То доказује и једно папско писмо од новембра 1367. Он пише у исти мах Дубровчанима, Задранима, Напуљцима и Драчанима и упозарава их на прекаран положај которских католика. Препоруча им «епархију которског епископа, која несигурно лежи усред јеретичких Срба и Арбанаса» (према Пурковићу, ⁶⁹, стр. 74).

И ови делови Српског Приморја који су остали били католички нису исказивали бигоћност и слепу послушност римском прво-свештенику.

Которани су били највећим делом католици и то добри католици. Но ипак, у колизији интереса српске државе и католичке цркве они су махом давали предност држави и краљу свом српском. Они су били понекад и у ренитентни према самој Курији, па и у сукобу са њом. Забележено је како су се Которани опирали да приме за епископа Серђа Болицу јер је именоване било противно Статутима града Котора Они су апелирали на краља Стефана Дечанског (то је било 1328), коме су упутили и брата епископовог, познатог властелина Марина, ради казне. Папа је тада екскомуницирао и анатемисао Котор. Но Котор није попустио. Тако је премештени епископ у Пуљу замолио Папу да Котор ослободи проклетства јер му и он прахта. (Према Пурковићу, ⁶⁹, стр.28).

Ни сами католички извори не спомињу да су се Которани имало поколебали услед екскомуникације. Они су сматрали оданост својој држави и послушност својим законима важнијим од припадности вери и лојалности Папи.

Према историским изворима првог реда који су објављени на више места (између осталог и код Жиречка) тако да их овде не морамо понављати, у другим градовима Српског Приморја било је једнако, још и жешће антиримско расположење. Тако нпр. чули су се у Бару у мају 1247 године ови узвици: «Шта је папа? Господин наш краљ Урош је нама папа». А у доба његове управе

над барском надбискупијом краљ Урош је изјављивао да «господин папа и црква римска немају никакве власти у његовом краљевству». Краљев брат, бивши краљ Владислав, који је тада управљао Зетом и Требињем, говорио је «ружне и нечувене речи», називајући псима папу и све кардинале редом.

II.

Када је наишла млетачка управа, појавио се безобзирни католички прозелитизам, као што ће се видети из следећег одељка. Од крајева уже Боке који су били стално под Млецима, само полуострво Луштица (општине Кртоли и Луштица) нису подлегле том прозелитизму, као ни Паштровићи у Иванбеговини. Иначе сви предели у непосредној околини Котора и с обе стране Врмца још у почетку су преобраћени у католицизам. У првом реду Доброта са Перастом (већ Ораховац међу њима није преобраћен јер је био под Турцима), затим Прчањ и Столив, Муо и Шкаљари, Ластва и Тиват са горњим селима Богдашићи и Мрчевац. Више је него сигурно да су све старе породице у тим пределима биле православне. Али предели под Турцима нису уопште ни натруњени били католицизмом, тако да је поново сједињена Бока имала опет сасвим надмоћно православно обележје.

Бројно стање, изражено било у апсолутним или релативним бројевима, можемо дати само за XVIII и XIX век. Из више разлога: Тада је тек Бока постигла понова своју целину и данашњи територијални опсег (сем Спича). — Тада је груби прозелитизам престао (префидни је продужен и даље, али са минималним дејством). — Из тог времена, са малим изузецима, и постоје бројни подаци, до средине XIX века приватни (базирани више на процени) и од тада сасвим званични које је само један статистичар у стању да набави и да консумира.

Али и ранији верски односи, и бројне релације обе вере, даће се великим делом у следећем одељку, где се из реферата мисионара-прозелита запажа брига због премоћи и несавладивости православља у Боки. Реферати су такви да се не могу цепати. Уосталом то је питање смештаја материје чисто техничко и архитектонско; главно је да се сви подаци у књизи налазе.

Овде ће се дати, из млетачког доба, само они подаци који немају изразито прозелитски карактер (а тих је врло мало). Ми смо посебно издвајали и преписивали из разних књига нарочи-

то оне податке о вери где се верници називају Србима, или где се њихово српско православље по себи истиче. Да се види да православни Бокелји нису били Грци или неки други православни милет, већ чисти Срби, који су тако себе звали и које је околина тако таксирала, чак у најзваничним актима.

Прво ћемо видети да је и у самом Котору било доста Срба, у самом граду, да их је било и у XVII веку.

Кад је средином 17 века ишао у Пећ папин изасланик-прозелита, украјински унијатски свештеник Паулин Демски, зауставио се децембра 1649 у Котору (Радонић, Штамп. ⁷⁰, стр. 117). «На заузимање кавалира Франа Волице, а против воље тамошњег каптoла, уступљена је била о. Паулину црква св. Луке „per servitio di quel popolo ignoratissimo serviano“. (Lettere ant. vol. 220, folio 284 in Vat.) То значи: «за службу тог веома глупог српског народа».

Чак ту нема ознаке по вери иако се радило о верским акцијама; народ се зове просто српским!

У извештајима мисионара Павла Пасквалија из 1662 или 1663 (Радонић, ⁷¹) стр. 337) стоји да у Столиву и на Прчању има Срба на 1200 душа, сем жена римског закона и деце. — То је било, истина, за време Кандиског рата, кад се у Приморје склонило много становника са околних брда. Несумљиво да ја велики део њих тамо остао. У извештају Паскавалија стоји даље како они издржавају своје калуђере. Рим се нарочито жали млетачким властима да Срби гоне тамошње жене, које узму, да пређу на православље.

«Млетачка влада није хтела ништа енергичније предузимати против Срба, јер су јој они били од велике користи у рату са Турцима. Али, убрзо по склопљеном миру са Турцима, гледала је млетачка влада да добар део Срба пресели из јужног Српског приморја у друге крајеве. Тако је нпр. извршена једна сеоба Срба у Истру по наредби владе 29 маја 1671. .» (Радонић, ⁷¹, стр. 339).

Католички свештеник К. Драгановић саопштава у једној студији изашлој између два рата (⁷², стр. 226) бискупски извештај из године 1672 у коме стоји: «Народи Паштровића, који се простиру од Будве до Спича... сви су шизматици».

Которски бискуп Марин Драго јавља крајем 17 века (око 1697) да су се сва села око Будве одвојила од ове и извукла испод њене католичке јурисдикције. «Кад су их Млеци освојили, остала су под влашћу млетачких органа у Котору, а у црквеном погле-

ду под влашћу цетињског владике, истог шизматичког српског обреда» (Радонић,⁷¹ стр. 435). Ове последње речи цигира Радонић у италијанском оригиналу.

Надбискуп барски Франђеско Борзи у свом извештају о канонској визитацији из г. 1795 налази у Будви свега 157 католика. «Некада је, истиче са болом надбискуп Борзи, у Будви било три четвртине католика а само једна четвртина Срба. Међутим, за његове управе број католика спао је на четвртину укупног броја становништва» (Радонић,⁷¹ стр. 683).

Маја 1729 године шаљу млетачки консултори влади реферат о православнима у Далмацији, или боље рећи «у обе провинције, тј. Далмација и Херцеговини са Рисном.» То је било око четири деценија откад су Херцеговини и Рисан потпали били под Млетке.

У северној Далмацији су православци «Морлаци који исповедају српски обред» (*i Morlacchi professanti il rito serviano*). «Други су становници Рисна и Топле, места која нису обухваћена појмом Далмација, већ Приморска Србија која се зове Херцеговина (*luoghi non compresi nella Dalmazia, ma nella Serbia marittima, chiamata Erzegovina*), исповедају као и Морлаци српски обред и исте грешке, и подчињени су у духовним стварима Пећском патријарху; никакав католички епископ није никад имао, па ни сада не претендује на јурисдикцију у тим местима, јер су она била, па су и сад под јурисдикцијом патријарха Србије»... (*siccome erano e sono della giurisdizione dei patriarchi di Servia*). (Милаш, Списи,⁷³ стр. 209).

Млетачки провидур Гримини обавестио је Сенат јануара 1753, поводом жалба католичких прелата, да су православни многобројни у обе провинције: Далмацији и Боки (Млетачкој Арбанији), коју назива «Горњом Провинцијом». О том реферату се говори на крају следећег одељка; његов завршетак овде спада. Православни «у Горњој (провинцији) многобројни су у јурисдикцији Херцеговог; понеки станују у самом Котору, а многи у његовој контади (околини) и у контади Будве; напоследку су грчке вере сви становници Грбља, Маина, Побора, Браића и Паштровића». (⁷³).

1758 доставља бивши проведитор Далмације Франђеско Гримини поверљив извештај Влади млетачкој о православнима у Далмацији и Млетачкој Арбанији одн. Боки Которској. У овој, каже, има 138 цркава и 4 манастира. Световних свештеника 42, а калуђера 40 (и 93 искушеника). Онда објашњава шта су све чинили

католички прозелити и у «Горњој и у Доњој провинцији» (Милаш, Списи, ⁷³, стр. 366 ит.).

У Споменику САН за 1956 саопштио је Глигор Станојевић из заоставштине Јована Томића која је поверена САН, попис лица у Котору 1784 године, мало пред крај Млетачке републике (⁵²). Ту су наведена имена свих домаћина са бројном ознаком колико чланова свака породица има.

Одма иза наслова у коме стоји да ће се изнети поименични списак «породица и лица потчињених граду Котору у години 1784» следеју имена домаћина, њих 198 на броју. Ту су очигледно унети сами католици; имена су за бар три четвртине чисто италијанска. Католичке породице српског језика, међу њима и «најпречаснији господин каноник, господин Томо Милошевић» (јамачно из Доброте) били су срећни кад су их изједначавали са осталим Латинима.

Иза тога броја нов наслов: «Следеју породице Кличича». То је део Мула. Имена су сва српска, али су вероватно већ сви они били полатињени. — Онда долази нов наслов: «Следеју породице српске». Баш тако стоји: *породице српске* (*sequono le famiglie servigne*), а у поднасловима се каже откуда су досељене, и то: из Црне Горе, из Паштровића, Грахова (једна породица), Цуца (две породице), Будве, Шкаљара, Котора, Требиња (једна) и без ознаке порекла највише њих. Све најчистија српска имена; код многих презимена, а код извесних само очево име без презимена (Стијепо Митров, Станко Јовов, Вукан Илић, Маре Драгићева итд.).

Да су Срби одвојено третирани, доказ је и ово њихово издвојено приказивање.

И др Владан Ђорђевић описује стање Боке при доласку првог аустријског ђенерала Рукавине (1797 године) па каже да је међу Бокељима било размирица које су почивале на разним узроцима. Онда додаје: «Сем тога беше међу њима и многе верске суревљивости и сукоба: *јер две трећине Бокеља беху православне а једна трећина католичке вере...*» (⁷⁴)

III.

За XIX. век имамо обиље статистичких података о верницима Боке, и то разне провинцијске. У другој половини тога века имамо већ и званичне податке најпуније веродостојности. Али и подаци из прве половине тога века, дати од приватних лица и

установа, имају често званичну, административну, подлогу. Чак и тамо где ово није случај, они су интересантни да се види како су у свету сматрани верски односи Боке. Зато је добро навести и стране и домаће писце.

Француски свештеник Павле Пизани писао је у једној веома цењеној студији изашлој крајем прошлога века, да је на почетку тога века, управо 1811 године, Бока имала 31.570 становника, и то «кантони» Котор 20.830, Нови 6.460, а Будва 4.280, (књ. под ⁷⁵,стр. 8.) а на предходној страни пише Пизани да у Дубровнику није опште трпљен «никакав култ различан од католичког» па онда наставља: «У Арбанији, напротив, Грци формирају две трећине народа».

Под Арбанијом он разуме тзв. «Млетачку Арбанију» одн. Боку (књига се односи само на аустриску Далмацију, камо је спадала и Бока). Али као католички свештеник видео је несумњиво више католика него их је било. Он се ваљда само с њима и дружио. Тада није могла никако бити трећина католика у Боки.

Не знамо како је дошао до укупних бројева, али они изгледају прилично поуздани; само сразмера православних и католика дата је мало на корист ових последњих.

Док је Пизани изнео податке из времена три године пре аустриске окупације Боке, имамо такође податке и после три одн. четири године од те окупације. они су дати у путопису неког Немца (немачког племића) написаном године 1818 (док је књига штампана 4 године после, бр. ⁷⁶. у литератури). Дао је сасвим детаљне податке по општинама, из чега се јамачно види да их је до био од државних административних власти, које су извршиле биле неку провизорну конскрипцију. У толико су ови бројеви, до којих ће тешко неко доћи, веома драгоцени. Према њима и накнадним правим статистичким подацима Аустрије може се скоро поуздано пратити бројни развитак вероисповести под аустриском управом. Према том «попису» од 1818 било је у Боки становништва

Општина	католика	грка	укупно
Котор	1.019	1.203	2.222
Доброта	1.399	—	1.399
Прчањ	1.064	122	1.186
Столив	609	36	645
Контада которска	2.534	2.167	4.701
Пераст	1.355	1.060	2.415

Општина	католика	грка	укупно
Рисан	13	3.119	3.132
Грбаљ	1	3.638	3.639
Будва	187	4.106	4.293
Херцег-Нови	408	5.859	6.267
Главни бројеви	8.589	21.310	29.899

Под Контадом которском писац јамачно обухвата Луштицу, Кртоле, Тиват и Ластву. Писац је отворио био и рубрику Јевреја (јер је њих било у другим деловима Далмације); у Боки није било 1818. ниједног.

Вук Ст. Караџић је писао у првој половини прошлог века: «У цијелој Боци има око 33 хиљаде душа, све правијех Срба какови игдје бити могу; једна четврт од овога биће закона римскога, а остало је све грчкога. У Новоме, Котору и Будви измијешани су људи од оба два закона; у Рисну има само једна кућа закона римскога, у Перасту има само 25 кућа закона грчкога; на Прчању биће их мало повише, у Столиву само двије, у Доброти нема ни једне; у Луштици и у Кртолима има по неколико кућа и закона римскога, а по Кривошијама, Ублима, Леденицама, Грбљу, Маинама, Поборима, Браићима и Паштровићима, као и по свим осталијем селима која су од воде мало даље, све су закона грчкога.»

Све ово је Вук писао 1836 а прво је објавио у свом познатом «Ковчежићу» за 1849; према томе се може сматрати једним од првих «статистичких» података из пера једног Србина. ⁽⁷⁷⁾ Доцније је ово прештампано у књизи «Црна Гора и Бока Которска». ⁽⁷⁸⁾

Одма би за њим био Димитрије Милаковић (Херцеговац, секретар Његошев). Он даје у алманаху «Грлица» који је он уређивао (излазио је на Цетињу) за 1838 годину ⁽⁷⁹⁾ ове податке: Укупно има у Боки 35.405 становника, и то 25.555 православних и 9.850 римокатолика.

Не саопштава одакле је податке црпео, али су они били веома близу стварности.

У «Српско-далматинском Магазину» за 1838 ⁽⁸⁰⁾ стоји да је број православних у Боки 23.736, «дакле мањи него у Милаковића» (Ердељановић, ⁸¹, стр. 71).

У истом «Магазину» за 1843 стоји да «цијело окружије которско броји около 34.594 житеља», од којих су 10.594 католици. Интересантно да се овде даје «прецизан» а не округао број, па се ипак каже да је број «около». ⁽⁸²⁾

Шест година доцније даје у истом алманаху одн. «Магазину», доцнији сарајевски митрополит (родом Сремац), једну повећу расправу о «Которском оружју»⁽⁸³⁾ и ту један «Преглед народа у целом окружију которском» за 1849, по коме би тада у Боки било 25.934 православна становника, а 9.954 католика; укупно 35.888.

Сада да се поново вратимо страним писцима.

Физикус Прага др Јосиф Милер, који је некад служио у доњем Приморју и био почасни грађанин Будве, дао је у једној књизи⁽⁸⁴⁾ изашлој 1844 у Прагу и са предговором П. Ј. Шафарика податке само за «Дистрикт Будве», који се дели, како он каже на: «предео града, на три кнежине (тре комуне) и пространу општину Паштровића». Три кнежине су Побори, Маине и Брајићи. Бројни подаци се односе на крај године 1838 и износе укупно 5.312 «душа», од којих мушкараца 2.896 а женских 2.416. Од тога отпада на град Будву 965 «душа», на Маине (8 села) 717, Поборе (5 села) 345, Брајиће (4 села) 485 и Паштровиће са 48 села, засељака и мајура 2.800. Пише да је крајем 1813 имала Будва 612 становника а цео дистрикт 3.822. Пораст је огроман и био би неразумљив да се није радило о ратној години.

Што се вере тиче каже писац: «Са изузетком 29 породица од којих 28 у граду, сви становници Дистрикта припадају грчкој несједињеној (православној) вери. Њиховој вери припадају 18 црква које мирски свештеници опслужују и не мање од 7 манастира». 29 породица су могле имати мало преко стотину становника. Међу њима су биле, како је мало пре цитирано (у претходном одељку) 5 арбанашких и 12 италијанских породица. Остале назива српским. Но што би остало Хрватима и да су биле хрватске?

Немачки путописац Хајнрих Штиглиц, који је пре једно 120 година обишао Јадранско Приморје и написао 1845 своје утиске, говори и о Боки⁽⁸⁵⁾. Националност нигде у књизи не спомиње; тим више пажње посвећује вери. Православну веру назива конзенквентно грчком и православце грцима (то се пише малим словом, јер означаје веру, док би великим словом означавала народност грчку).

На страни 228 каже: «12 до 13 стотина становника Рисна сви су без разлике одани грчком обреду. Само једна католичка породица је ту настањена, Колумбарића. . . Она је имала дуго времена посебан олтар у тамошњој главној цркви, где је несметано

обављала службу Божју, док није у последње време за њу ограђена засебна црквица, на потстрек Владе. . .»

Стр. 234: «Међу становницима Паштровића, који не износе много више од две хиљаде, има најмање 500 способних за оружје. . . . Међу њима влада кроз грчка вера. . . .»

Стр. 254: «Иако становништво Херцеговога са околним пределом који му припада броји далеко више верника грчког обреда, ипак је катедрала, као и у Котору и у Будви, католичка. . . .»

Стр. 238: «Будва сад има једва 500 становника, међу којима незнатан број католичких породица. Упркос тога је катедрала католичка, а грчка само споредна црквица.»

На страни 236 писац истиче католички прозелитизам и привилегисање католика у целој Боки за време млетачке власти, па каже да су «грчки поданици. иако по броју далеко претежни део овамошње Арбаније, ипак само трпљени. тако да нигде нису имали катедралу, па су чак у Котору морали да јавну верску наставу обављају ван цркве; ограничења која је аустриска управа јако ублажила.»

У књизи енглеског писца Сир Ј. Г. Уилкинсона «Далмација и Црна Гора», изашлој 1848 ⁽⁸⁶⁾, стоји на страни 383: «Од 13.848 становника Боке 7.050 припадају грчкој цркви, а њих 9 су Јевреји. Читав округ Которски има укупно становника 34. 326, од чега су грчке вере 24.498, а римокатоличке 9.819.»

Овај податак ми је љубазно ставио на расположење г. Миле Н. Вујиновић из Балтимора САД, на чему му много благодарим.

Под Боком је он разумевао јамачно судбени котар Котор одн. ужу Боку.

Један немачки путописац који је потписан само иницијалима (Г. фон Н.р), дао је средином прошлог века у водећем немачком часопису «Иностранство» неке податке о ребелском карактеру Бокеља, који је 1848 тобоже обуздао намесник Далмације генерал Лазар Мамула. У делу стоји директно ⁽⁸⁷⁾: «Овај генерал, родом из Хрватске, говори језик народа и *припада, као већина народа (у Боки) источној цркви. . . .*»

Пруски писац из половине прошлога века (1851) И. Ф. Наигебаур даје у својој књизи «Јужни Словени и њихове земље» ⁽⁸⁸⁾ одма скоро у почетку интересантан опис Боке Которске.

Стално наглашава да је већина становништва православна. То га је, изгледа, много импресионирало.

Говорећи о Црногорцима који слазе у Котор, писац каже: «Истог народа као и Бокелџи, који такође највећим делом припадају источној цркви, углавном живе међусобно у добрим односима, тако да се и жене међусобно».

Стр. 40: «Већина становништва града и округа, око 27.000 душа припада источној цркви. Епископ которске земље... беше под Млечима увек црногорски владика, јер Млечани нису никад дозвољавали да један шизматички епископ буде постављен у Далмацији...»

Стр. 46: «Становници округа Котор..., где је већина становништва, која се састоји од 27.000 оријенталних хришћана...» (имају свега три школе и то са италијанским језиком)... »Католичко свештенство за становништво од 7.000 душа има једног епископа и курију; сви свештеници добивају плату од државе; јадни православни свештеници морају радити као тежаци...»

Тада су, дакле, долазили у Боки скоро четири православна на једног католика.

IV.

У другој половини XIX века аустриска «Централна комисија за статистику» почела је да врши, и стално је, у размацима од десет година, вршила праве статистичке пописе становништва. У том веку их је било пет, шести 1910. Било је и пре пописа, али се само ови сматрају статистички беспрекорним и поузданим (63-66, 89-90).

Њихови резултати гласе овако:

Године	Католика	Православних	Других	Укупно
1857	9.421	24.332	22	33.775
1869	8.350	22.173	40	30.563
1880	10.960	22.735	62	33.757
1890	11.823	22.794	190	34.807
1900	12.737	24.130	228	37.095
1910	14.523	24.794	1265	40.582

Пренећемо још и податке по регионима одн. «судским котаревима» за прва и за последња два пописа, а објашњења даћемо на крају одељка.

У судском срезу Будва је било:

Године	Католика	Православних
1857	267	5.030
1869	342	4.574
1890	1465	5.383
1900	1537	5.526

У судском срезу Херцегнови је било:

Године	Католика	Православних
1857	669	6.504
1869	525	5.575
1890	1447	7.024
1900	2198	7.377

У судском срезу Котор је било:

Године	Католика	Православних
1857	7.370	7.797
1869	6.647	7.219
1890	7.470	6.662
1900	7.617	7.207

У судском срезу Рисан је нађено:

Године	Католика	Православних
1857	1165	5.001
1869	836	4.805
1890	1441	3.725
1900	1385	4.020

У Југославији су вршена свега два пописа становништва између ратова; у комунистичкој Југославији су извршена такође два, ових дана и трећи, али они немају прецизне податке о вероисповестима. Са два међуратна пописа подаци су ови (⁹¹, ⁹²):

Године	Католика	Православних	Других	Укупно
1921	12.342	23.777	420	36.539
1931	14.411	26.578	577	41.566

V

Откад су објављени први званични подаци аустриске статистике, они су постали меродавни и са никаквим другим се више не

сме оперисати. (Сем да се оспори веродостојност аустријских службених података, а за то нема довољно основа.) Па ипк, и поред тих података, и после њих, појављивали су се и други, не увек сагласни са првима.

Откуда та диференција? Или писци нису знали за официјелне податке (уосталом није било ни лако до њих доћи; они су објављивани само на немачком језику у огромним томовима, у којима се једва и статистичар сналази). Или су узимали податке из других извора, а то значи од верских организација.

Руски научник Коваљевски пише 1858 године (⁹³): «Боко ди Катаро» се рачуна тад да има 34.699 житеља, од којих су 24.739 православног исповедања, 9.950 римокатоличког а 10 Јевреја.

Интересантно је да се ови бројеви прилично подудару са резултатима првог пописа аустријског који даје податке о верским односима. Тај попис је извршен крајем октобра 1857, тако да Коваљевски ниуједном случају није могао знати његове резултате (они су тек 1859 публиковани).

Немачки барон Ото Рајнсберг, који је веома дуго живео у Дубровнику и дао низ података о Јужном Јадрану (а такође и његова жена), писао је у «Глобусу» за 1864 (VI том, стр. 266) да «скоро три четвртине становништва Боке од укупно 35.000, исповеда грчку веру».

Стјепан Митров Љубиша у свом чланку «Бока Которска», изашлом 1870 а после више пута прештампаваном (⁹⁴, стр 6), пише: «Има у Боци пописана народа 34.770, од којег жена 17.900; по вјери се дијели на римљане 9.500, а на православне 25.270».

Ти се бројеви слажу прилично са резултатима пописа од 1857, али не од 1869, јер је Љубиша чланак написао чак пре него је тај попис извршен био (31 дец. 1869). Разлика је за око 1000 лица укупно. Јамачно је он обухватио био целокупно присутно становништво, а званична статистика само оно из Аустрије.

Аустријски официр Карло Врбанић, Хрват који је служио у Боки и после ту живео као пензионер, казао је у свом опису Боке 1887 г. (⁹⁵, стр 15): «Седиште окружне власти је у Котору. Број становника се пење, кад изуземо избегле Кривошије после Устанка од 1882, на око 33 хиљаде 700, који највише припадају грчко-источној вери. У неким местима живе искључиво католици, док је већина осталих настањена православцима, и ретко се где обе вере заједно налазе.»

Сима Матавуљ пише 1893 (⁹⁶, стр. 144): «Свега је у Боци 5 градова, 121 село са 8.030 кућа, од којих је 2000 пустих. Урођеника се броји на 35.000, а од њих половина мушких живе изван завичаја. По вери су три четвртине православни». Матавуљ није имао прецизне податке, па их је од ока дао. Није истина да половина мушких од половине укупног броја од 35 хиљада живе ван завичаја. Можда их је било и више, али 35 хиљада лица је нађено да живи у самој Боки.

Ђорђе Статимировић је писао 1895 да је Бока тада имала 34.807 становника (⁹⁷), од којих су три четвртине православни а једна четвртина католици. Те године није било пописа становништва, и он је сигурно овде извршио екстраполацију према попису од 1890.

Од 1874. излазио је редовно Шематизам Епархије бококоторско—дубровачке, и у њему је био наведен број православних у свакој парохији. У статистичкој науци је познато да су овакви бројеви, који потичу од верских органа, увек нешто већи од стварних. То је донекле и разумљиво: црквени органи не врше «снимање» одређеног момента, они не одбијају «тренутно отсутна лица», они нису статистички школовани, они желе, ако је икако могуће, да број своје пастве прикажу знатнијим.

Па ипак, истини за вољу треба рећи да су бројеви православног становништва из тих шематизама не разликују много од званичних, државних. Тако је 1896. Шематизам означио за претходну годину (⁹⁷) округло 28.000 православних; по званичној статистици их је било код првог следећег пописа 24.000. Најмање 4.000 су заиста били отсутни («по свијету»).

По доцнијем Шематизму Бококоторске епархије (⁹⁸) било је 1900 у Боки 27.861 лице, док их је по званичној статистици било 24.130. Разлика је несумњиво у томе, што су пароси уврстили и тзв. «привремено отсутна лица», док званична статистика обухвата само лица која се налазе на дан пописа на извесној територији. Овакве исте грешке, и то махом повећања, чине све вероисповести, и то увек. Зато њиховим статистикама треба прилазити са обазривошћу.

По попу Саву Накићеновићу (⁹⁹) у Боки око 1910 «живи 37.096 становника, од којих православних 24.130, а римокатолика 12.777, а других вјероисповједи 189».

Католички каноник дум Нико Луковић писао је после рата (1951) да су Бокељи «по вјерској припадности три четвртине православни а једну четвртину католици». (¹⁰⁰, стр. 15). То је писано у доба кад се више нису могли имати званични подаци о верама, или бар не сигурни. У толико је овај податак драгоцен.

VII

Код извлачења закључака треба дати предност званичним подацима; то је евидентно. Но ни они не пружају јасну и праву слику нумеричких односа. Из једног простог разлога: у њима је обухваћена и војска, а не само цивилно становништво. Бока је била увек један велики војни гарнизон, и, под Аустријом, увек већи. Број војника се кретао, по моме мишљењу, између 10 и 20% становника. Он ја био у стању да алтерира битно слику сталних односа (јер се војска мења; сваке године долазе нови и одлазе стари војници).

У Аустрији су војници претежно били католици; у Југославији је било бар толико православних (не више, због морнарице). Код другог пописа у Југославији било је у Боки 426 муслимана; већина је била несумњиво у војсци (док под Аустријом није било ниједног муслиманина; они су били у својим, босанско-херцеговачким, региментама). У Аустрији је, опет, било доста протестаната и Јевреја.

Тако се може разумети да је број православних за цело време Аустрије остао стационаран; једнак је био код првог и код последњег пописа. Не значи то да је плодност православних била мања, али су они миграционо били у дефициту. Имиграције православних практично није било, док је емиграција, нарочито у прекоморске земље, покривала вишак рођених над умрлима. 1869 се осећа чак један нагао пад православних; не треба заборавити да је то година Првог бокељског устанка, и да су многи устаници били за време пописа ван земље. Крајем прошлог века је било такође исељавање преко Океана најинтензивније.

Тек, може се рећи да је број православних у Боки остајао увек исти; ни 1921 није био већи него 1857. Тек је 1931 повећан осетно, опет захваљујући војсци, која је сад била у великим размерама православна.

Док је број православних за време аустријских пописа остао увек исти, број католика се повећао за преко 50%. Пораст нечу-

вен и невиђен. Да није овог објашњења с војском, био би и необјашњив. Тим пре што католичко становништво Боке има далеко мању рекреативну снагу него православно.

Још инструктивнији су подаци по средним срезовима. У срезу Будва је било католика 1857 само 267, и то скоро све у граду, па је и међу њима било чиновника, жандара итд. католика. После се, за 50 година, тај број скоро ушестостручио. Нешто је слично било и у срезу Херцегнови.

Мада тај вишак углавном отпада на војску, не може се рећи да баш све бројеве чине припадници војске. Било је много до-сељавања католика из целе Аустрије у Боку; нарочито су остајали даље у њој ислужени подофицири, жандари, финанси итд. О томе је говорено у одељку III.

Етнички је важно то да су практично сви православни пописани у Боки били Срби (мада је била нека десетина православних Румуна међу војницима), док је код католика било сваког милета.

Тако је било «присутног становништва», јамачно цивилног, из целе уже Аустрије (без Угарске, Хрватске и Босне) са српским језиком:

Године 1880	32.595
1890	29.599
1900	31.087
1910	32.475

Ако се ови бројеви упореде са укупним бројевима пописа исте године видеће се огромна диференција: 1910 године било је преко 8000 инојезичког становништва, док их је 1880 године било мало више од једне хиљаде.

Те детаље овде не можемо претресати, али ћемо у погледу односа Срба и Хрвата позвати се на највећег статистичара Хрватске, на Јосу Лакатоша, који је баш пред Први светски рат издао два пута своју чувену Народну статистику. Тамо стоји (¹⁰¹, стр. 23):

«Ни попис аустриски није лучио Хрвате од Срба, пак зато не можемо одсећи тачно границу колико је Хрвата а колико опет Срба. Док се у Босни помоћу података о вјери могло израчунати број Хрвата, у Далмацији ни то није могуће, јер у њој имаде опет католичких Срба, наполе у два котара дубровачком и которском. Међутим број њихов није особито велик, да би ди-

ференција била богзна како велика, пак ћемо се бројем слѣдбеника српско-православне вјероисповјести моћи означити углавном и број Срба у Далмацији.

У Боки Которској је било (без Срба католика) лица срп.-хрв. језика:

Год.	Укупно	Срба	%	Хрвата	%
1900	31.087	24.130	(65)	7.157	(19,2)
1910	32.475	24.791	(61)	7.684	(18,9)»

То је писао хрватски статистичар, коме иначе Хрвати указују пуно поверење. Он је Хрвата нашао са већ уселим и заселим многим лицима ван Боке на преокрету овог века 19%, а после још мање. Али сам он рече да су ту урачунати и Срби католици, чији број «није особито велик». То је тачно, но ипак је износио бар један проценат од укупног становништва, тако да «Хрвата» није могло бити у целој Боки више од једне шестине.

Међутим, хрватство Боке још није било развијено; оно се тек у Југолавији распламсава, тако да је и та шестина Бокелја сумњиве хрватске оријентације.

Ето, како изгледа «Хрватска Бока»!

VIII

Православље Боке обележава такође мноштво, огромно мноштво православних храмова. Има их више него и у једном пределу Српства на једнакој територији. То је појава којој се цело свет чудило и коју смо ми покушали објаснити у прилично великој студији «Православни храмови на Српском Приморју» (¹⁰²). На крају смо установили (стр. 167/8) да ови храмови дају не само верско него и национално обележје крају. Нећемо ништа одатле преносити мада би то начело потпуности излагања захтевало. Имаћемо само неколико нових доказа.

И Млечани су ове цркве називали српским, као што и веру тако називају. У једном извештају которског провидура од 1768 говори се прво о цркви Св. Луке у Котору «у којој се сваки дан свршава правило на српском језику» (¹⁰³). Даље стоји: «Четири су татора речене српске цркве: два из града а два из Грбља...» «Због потреба цркве сазива се српски збор обично у овој цркви без пријаве и дозволе старије власти». Провидур моли да се то убудуће осујећава, јер ти зборови могу реметити јавни мир; ста-

новништво је «бунтовничко и највећи непријатељ закона латинског».

Познати немачки путописац Ј. Г. Кол који је дао веома запажен опис Далмације и Црне Горе из доба владике Рада, каже у тој својој књизи (¹⁰⁴, I, стр. 466), описујући неке бокелске манастире:

«Ови православни манастири у Боки, као и они малобројни манастири који се налазе у читавој осталој Далмацији, најотменији су неговаоци и чувари старих словенских успомена и традиција тога предела. Они стоје у вези са православним манастирима у унутрашњости Турске. Они негују успомену на Стефана Немању, на Уроше и друге знамените српске царе и краљеве».

Многе су православне цркве у Боки биле посвећене српским свецима: Светом Сави, Стефану Дечанском, Стефану Штиљановићу, Василију Острошком итд.

И тамо где су цркве биле посвећене општим православним оди. хришћанским свецима и догађајима били су често у њима ликови српских светитеља, било у фрескама, иконама или томе слично. Тако напр. у манастиру Подостригу у Маинама налазе се «ликови Св. Симеона српског и Св. Саве српског» (¹⁰⁵). У манастиру Прасквици у Паштровићима стародревне иконе Св. Симеона (Мироточивог) и Св. Саве. (¹⁰⁶).

У цркви Свете Госпође (Успенија Богоматере) близу манастира Градишта налази се цела галерија Немањића у фрескама из године 1620. То је утврдио професор Српске средњевековне уметности Светозар Радојчић (Синдик, ³², стр. 157). То је интересантно, да пуних 200 година откад су Паштровићи били под Млечима, своје цркве украшавају фрескама старих српских владара, којима остају увек наклоњени. (О томе пише и Стрика, ¹⁹⁹, стр. 281).

И гробља око цркава означају српство у једних и других (и цркава и гробова). Ако је нешто забележено, ту ћете наћи и српско име и српско писмо. Има и стародревних гробова, нарочито на Превлаци; између осталих и «трећег витеза у цара» Ђураша Вранчића, о коме се говори на другом месту у овој књизи.

Говорећи о манастиру Савини у половини прошлога века, поменути немачки путописац Ј. Г. Кол каже (¹⁰⁴, I, стр. 466):

«Манастирска црква је била окружена мноштвом интересантних надгробних каменова, који су покривали гробове низа одлич-

них српских породица и кнезова» (ову реч кнезови даје Кол на српском).

Па ни у туђини Бокељи не заборављају да истакну српство своје Боке, чак и на надгробним споменицима. Баш ових дана добих од познатог српског патриоте из Боке г. Милоша Ковача слику споменика браће Бронзића из Боксона, Калифорнија, на којој стоји у српској ћирилици утиснуто да ту почивају земни остаци Тодора и Милана Бронзића «рођених у Каменом, у Српској Боки». Нису рекли само Боки, већ Српској Боки. Њено српство не заборављају ни на самрти у огромној даљини. Ако не могу бити сахрањени у Боки, нека се зна да њој и мртви припадају, Српској Боки.

И српске богослужбене књиге које су сачуване у још по некој православној цркви Боке потврђују њихов исконски српски карактер. Нарочито у манастиру Савини, која има и познату Савинску Крмчију, којој се диве научници, и у цркви Покрова Богородице у Бијелој. Има и доста Србуља, мада је највећи број њихов нестао почетком прошлог века кад су три Вука, од којих два Бокеља (поп Вуко Поповић и Вук Врчевић преко Вука Караџића) сакупљали те књиге и продавали иностранству. За нашу тезу је доста утврдити где су се налазиле.

Чак и на књигама стране провенијенције, руским нпр., налазе се многи српски записи. У мом селу има записа Владике Василија Петровића, Рада Петровића као ђака итд. Младен Црногорчевић саопштава ⁽¹⁰⁷⁾ да се у манастиру Савини налази једно «големо евангелије штампано у Москви 1684, где стоји: «Сије свјатоје евангелије откупи гдн капетан Радивој Србин за душу својих родитељ».

Итд. Бескрај обележја српства Боке у њеним црквама и око њих (док су све католичке цркве пуне романских и само романских — латинских — обележја).

IX

Треба нешто рећи и о свештенству. Сместа се може казати да је оно било кроз српско и народно.

Српско је било не само ниже свештенство, већ и више, чак и сами архијереји. Херцеговац, архимандрит Никифор Дучић у својој Историји српске цркве ⁽¹⁰⁸⁾, стр. 248) пише са удивљењем:

«Како се Зетска епископија, позније митрополија, одржала са својом српском јерархијом непрекидно од свог постанка 1219, тј. од Саве Српског до наших дана, што је једини пример у српској православној црквеној историји». . . И заиста, никад на владичанску столицу Зете није ступио један странац, најмање Фанариот.

Српско је било не само мирско свештенство већ и калуђери, од најмањег до највећег. Сви су то били домаћи синови; сви, са минималним изузецима, Бокељи, а Срби без изузетка. И протопопи, и игумани, и архимандрити. Свештеници су били, као и другде у Српском народу, по правилу из истих породица, свештеничких династија, «поповских кућа».

Сви су били народни људи, чак и мало сувише. То је згражавало епископског викара Боке почетком прошлога века арх. Герасима Зелића, који их је изос. овако описао (¹⁰⁹, III, стр. 26 ид.): «Ђе је рат или каква ларма, ту је први војвода поп; ако се ђе скупштине сваде и потуку, ту је први поп; ако је који на рату из пушке своје кога и убио, то је њему ништа: савјест га не обличује, него он попује и служи свету литургију као и досад. Нити ту помажу свије светије апостола и светије седам сабора канони, а камо ли митрополити и јепископи и њиови намјесници. . . Ни споменути црногорски митрополити нијесу могли поставити самовољни они клир у народ у црквено благочиније. . . Ако се свади једно општество с другим, ту поп ваља да будо најпрви војвода, да се пред њима бије. Ако би који мирјанин другоме коју горку ријеч рекао, или би га опсовао, онда се зову на мејдан, и ту ваља да поп пред њима буде. . .» «Већи чест мирскије попова у Боки брије браду, брке и косе на глави. . . Ниједан поп не излази из своје куће, ни у цркву, без дугачке пушке, а за пасом по двије мале и јатаган. . .» Каже да се носе једнако као мирјани: «Тако се многи попови од мирског човјека ни у чему не разликују, веће ако је у цркви, када обуче на се одежде црквене. . .»

Тако описује бокелске попове од пре 150 година њихов старшина из Северне Далмације. Један мирјанин католик, опет Далматинац, др Мадираца, каже за њих (³⁰, стр. 324):

«. . . Свештеници су били у миру саветодавци а у бојним окршајима вође народа. . . лепе су биле те фигуре калуђера и игумана, са камилавкама, који у медитацији окретаху бројанице; —

фигуре патријарха и пророка вредних поштовања, са дугим белим брадама; снажне фигуре ратника и војсковођа...»

Свештенике је бирао народ сам, а владика је на Цетињу имао само да ту народну одлуку спроведе одн. ратифицира. Он је, истинна, давао синђелије, али су многи попови били посвећени и од других, ненадлежних архијереја. То нико није смео да оспори. Которски млетачки провидур се жали Сенату 1768 (¹⁰³): «Народ српски грчкога закона у Котору настањен избира свога капелана или пароха на основу Сенатског декрета од 26 септембра 1760, по коме су овлашћени бирати пароха а да их нико у томе не омета: само нека буде млетачки поданик и благонараван свештеник. О томе избору немају обичај обзнањивати државну власт као што би требало ради познавања и потврђивања дотичних кандидата».

Кад је тако било у Котору, може се замислити како је изгледало по селима. Провидур и то помиње даље у реферату жалећи се на цетињског владика «којега народ грчкога закона признаје за свога дијецезана» а који (народ) парохе «изабира». Владика није могао народу наметати попа ни тада ни доцније.

V КАТОЛИЧКИ ПРОЗЕЛИТИЗАМ У БОКИ.

Шта је данас Србаља римске вјере у Боки Которској од Луштице до Котора и од међе Паштровске до Бара, то је све обраћено за XV. и XVI. вијека.

Др. Божидар Петрановић, «Богумили» 1867.

I.

Без обзира на односе у унутрашњости Србије, једно се може тврдити као сигурно: да на Српском Приморју није било за време Немањића покушаја православног прозелитизма, најмање приноућавања приморских католика да приме православље. (А пре Немањића српског православља није ни било).

Најбољи историк Боке, католик Ђелчић, хвали верски мир и сношљивост који су владали у Котору под српском влашћу. Он директно пише (²⁷, стр. 95):

«Котор, међутим, није био увек пострани од религиозних збивања Србије, која му је пружала заштиту, али од дана кад је Урош II примио власт над том државом, Котор је имао мир у погледу религије и ништа мање у политичким и административним стварима.»

II.

Све се из основа изменило кад је ужа Бока (са Паштровићима) потпала под Млетке. Не чекајући, тако рећи, часа, настао је један безобзирни и импетуозни «лов на душе», једна јагма ко ће што више православних становника да преобрати на католицизам. То су радиле црквене старешине са своје стране, а млетачка власт је, из државних разлога, покатакд и кочила.

За те околности се знало и раније, нарочито на основу Фарлатија⁽⁵⁴⁾ и Милаша⁽¹¹⁰⁾, а такође и других исписа из Ватиканских архива. Али је нарочито то питање осветлила књига академика Јована Радонића о Римској курији и њеној делатности у нашим крајевима⁽⁷¹⁾. Књига је изашла ту скоро, углавном на основу исписа из Ватикана дра Михаила Гавриловића. Из ње ћемо пренети низ података о покушајима а такође и делимичним успесима католичког прозелитизма за време млетачке власти над Боком, али ће се успут видети такође и јако бројно стање православља у Боки под Млецима. Мада је то стање требало приказати у предходном одељку, оно се због економије простора и органске везе са прозелитизмом овде приказује.

Јован Радонић је употребио такође и монументално дело епископа Никодима Милаша «Православна Далмација», а такође и збирку извора коју је Милаш дао као допуну своме делу. Ми смо њу директно користили, и у овом и у предходном одељку из два разлога: Гдегод се може, треба ићи на извор непосредно; Милаш је у систематском делу «Православна Далмација» мање говорио о јужном делу Јадрана, који није спадао у негову дијецезу, док су документи у «Списима»⁽⁷³⁾ не могу лако одвојити, па они доста података о Боки пружају.

Прво ћемо навести шта о томе пише Константин Јиречек општим изразима, да би после прешли на детаље, који ненадмашно описују ситуацију.

Прво у IV књизи своје Историје Срба⁽²⁴⁾, стр. 174) каже Јиречек:

Већ тридесетих година 15. века «дакле пре него је деспот Ђурађ био потиснут са Приморја, православни у Конавлима, Требињу и Боки Которској нерадо су били гледани од стране римокатолика, особито римокатоличког клира...»

Проф. Константин Јиречек пише даље (²⁴, II, стр. 222):

«Кад су Срби потиснути били са Приморја, постадоше Млечићи непријатељи српског клира. Већ 1446 добио је бискуп которски наредбу да протера словенске свештенике (прети скијави), и да их замени латинским, само притом да поступа полако, на згодан начин, али никако одлучно и отсечно.» (Љубић, IX, стр. 252).

Он то скоро исто понавља у IV књизи Историје Срба, која је на немачком (заједно са трећом) била засебна књига (отуда веома честа понављања из прве две и друге две књиге српског превода). Тамо Јиречек пише:

«Притисак на православне опажа се (не само у Дубровнику, него) и у околини Котора. Јула 1446 писала је Которска општина у Млетке како у њеној области има *српских свештеника*, који су против наше вере и шизматици. Моле стога Републику да которски ректор и тамошњи бискуп протерају православне, па да на њихова места доведу латинске свештенике. Млетачки сенат беше одлучио да се поверљиво поручи ректору которском и бискупу како пристају да се шизматици замене са латинским свештеницима, али постепено и веома опрезно, на начин како они то за најбоље буду нашли.»

То је Јиречек писао на почетку овога века, ослањајући се на Фарлатија. Ми ћемо, према преводу Ђорђа Стратимировића (¹¹¹) пренети два податка из Фарлатија, која је јамачно Јиречек имао у виду.

Сачувани су и од Фарлатија публиковани подаци из првих деценија млетачке власти. У једном из године 1446 (¹¹²) млетачке власти налажу которском бискупу и кнезу (ректору) «да најбољим начином који би им помогао покушају да обрате тамошње шизматике, али не све одједном, већ полако, вештим начином, да се не би, *ради мноштва тамошњих шизматика*, изродила каква неприлика.»

У дуждевом дукалу од 22 маја 1455 истиче се и похваљује делање которског бискупа Бернарда овим речима (¹¹³): «враћајући на стотине у католичку веру шизматичко и неверно људство, које се обратило и покрстило, и његовим (бискуповим) сопстве-

ним рукама било кризмано, а највише у месту Св. Петра на Градцу испод Мрчевца Которске дијецезе. У тој истој цркви је исти госп. бискуп поставио једног католичког свештеника као душе-старатеља истог места, а усто села Богдашића, Кавча и околних».

Као што се види, католицима није било до чекања: ковали су гвозђе док је вруће. Власт млетачка није још била сасвим у седлу кад је прозелитизам већ дао прве плодове (Млеци су заузели били унутрашњу Боку тек 1420 и после). Први су изгледа преобраћени чланови Михаљског збора блиски Котору (изнад Тивта).

На основу исписа из Млетачких архива Шиме Љубића (његових «Листина» IX 252 и X 22) пише Јиречек даље:

«Новембра 1453 молио је Стефан Црнојевић Млетачку републику да заштити српску цркву на територији од Котора до Љеша. Услед тог наредила је Република ректорима у Котору и Арбанији да никакве пакости не чине црквама и свештеницима српским. . . .»

Упоредо са унутрашњом Боком, римски прозелитизам се око-мио био и на племениту општину Паштровиће. «Паштровићи, тако рећи пред капијама Рима, боли су очи Римској курији. Конгрегацији (за ширење вере) беше стога много стало да придобије за унију ову племениту општину, како се каже у једном савременом извештају: овај охоли народ, који има више него један манастир своје српске секте под влашћу Црногорског владике».

(Congr. part. vol. 119, fol. 250. – „Gente fiera che a più d'un monastero della sua serviana setta. . . .»)

Јован Радонић цитира и даље акте Ватикана, али не наводи увек датуме. (⁷¹). Односи се канда на XVI век или на сам почетак 17 века (г. 1609): Барски надбискуп Бици каже у свом извештају Курији да су «Паштровићи скоро сви шизматици. . .». «Има врло мало католика који су сиромашни занатлије».

(I popoli Pastrovichi. . . quasi tutti scismatici. . . Catholici sono pochi e poveri, che tutti vivono de industria. Lettere antiche vol. 179, fol. 99.)

«Иако покушај надбискупа Биција није успео да преведе Паштровиће на унију, Римска црква није напуштала давно започети рад на унији у тим крајевима» (Радонић, цитирано дело, стр. 36).

У трећој десетини 17 века рад на унији извођен је из Котора (⁷¹, стр. 37). Проф. Радонић описује скроз католички Котор тога доба и продужује (стр. 38): «Из тога и таквога града кренула

је акција против православних Срба, чије се цркве спомињу у Луштици (св. Николе), св. Луке и св. Михаила и још једна у селу Љешевићима, чији је поп Стеван много нагињао Римској цркви». «У извештају задарског надбискупа Октавијана Гацадоро спомиње се у Луци Роса седамдесетогодишњи калуђер Висарион «истог обреда Срба», који је пред њим лично прихватио симбол Римске цркве. .»

(Dell' istesso rito de Serviani. . . Arch. S. Congr. Compendio della visita di Dalmatia.)

На стр. 115 истог дела продужује Ј. Радонић, увек на основу Ватиканских архива:

«Рад на унији Паштровића није напуштен ни после неуспешне акције надбискупа барског Марина Бици. . . .» «Конгрегација је рад на унији у Паштровићима и Боки Которској поверила способном мисионару дон Ђорђу Вушковићу, канонику Светојеронимског завода. Он је имао споразумно да ради са которским бискупом Вићентијем Бућом. . . Поред Вушковића делао је онде, од 1629, као мисионар и Фра Серафин Мисеричић и он у споразуму са которским бискупом. Фра Серафин радио је на унији у Луштици, Љешевићима и Кртолима. Испрва са вољом и с привидним успехом, али је убрзо почео малаксавати у раду. . . .» «Бискуп Бућа, међутим, радио је својски и предано да спроведе унију код православних у Боки Которској и у Паштровићима. Он признаје да са унијом не иде лако, али ипак мисли да се могу постићи извесни резултати. . . .» «Бискуп Бућа нада се да ће придобити за унију православне Србе у Луштици, Кртолима и Љешевићима. . . .» (Радонић свуда цитира акта из архива Ватиканских).

Стр. 297: «У околини Котора, у парохијама Љешевићи, Кртоле и Лушвица, развио је био жив рад которски бискуп Вићентије Бућа. Мисионер Иван Пасквали каже у писму Конгрегацији од 5 августа 1646 да су онде, заузимањем бискупа, многи положили у његове руке тражену исповест вере. . . .»

Стр. 299: «Лука Болица, потоњи каноник, постављен је био за мисионара специјално за Кртоле и Лушвицу»

Млади Болица је писао Конгрегацији 23 маја 1646 да је био у селу Ораховцу у близини Котора. У њему је 400 православних душа «потчињених турској јурисдикцији. . . .». Описује потанко покушаје прозелитизма, који нису били успешни. . . .»

«Иван Пасквали је јављао 29 април 1648 из Котора секретару Конгрегације Инголију да је много запослен у Грбљу, због српских многобројних придошлица који су понова ступили под славну владу млетачку. Изгледу су врло добри, само треба да за њихове парохије пошаљу» утвари «на начин грчки», после стоји «на начин грчко-српски (*tutto alla greca serviana*).

Папски мисионар Доменико Бубић био је одређен 1656 за мисионара и учитеља у Србији. Али он, као рођени Будванин, остао је рађе код куће, и одатле слао извештаје у Рим. У једном од њих (од 5 септембра 1657) каже да у *будванској дијецези има три хиљаде српских душа*, који једва чекају да се прикључе папи!! У другом једном извештају од 19 августа 1658 каже да становништво Будве и непосредне околине броји око 4000 душа, од којих су 300 римског закона, а «*сви остали српског обреда под духовном управом патријарха пећког и владике цетињског*», како то писмо цитира Радонић на италијанском (⁷¹, стр. 325).

«Паштровићи такође, привлаче пажњу мисионара Бубића... у Паштровићима с два кастела *има на 4000 душа, од којих су већина православни Срби под управом пећког патријарха и цетињског владике. Католика је само око 50 душа...*» Разуме се да су, према Бубићу, и Паштровићи «наклоњени унији». (Горње дело Ј. Радонића, стр. 325).

III

Кад су крјем XVII века придружени Млечима а тиме и Боки Крајине Новска и Рисанска, а почетком следећег века и Грбљанска Жупа, број православних је јако порастао; он је далеко премашио број католика. Поред тога, у овим областима је православна вера за време Турака била сасвим толерисана, понекад чак и привилегисана према католичкој. Било је психолошки тешко да једна хришћанска држава, каква се сматрала Венеција, одузме тек задобијеним хришћанима она права која су у Турској уживали, тим пре што су ове области отете од Турака и присаједињене Боки уз помоћ околних Срба (из Боке и Црне Горе). Новљани, Ришњани и Грбљани продужили су без страха и зазора да обављају своје верске функције како су то од старина чинили. Разуме се да то није остало без одјека и у другим православним пределима Боке, који су до тада морали трпети највећа ограничења у својим верским радњама.

Католичко свештенство Боке било је озлојеђено и забринуто. Прелати су слали меморандуме и петиције Римској курији. Тако је објављена једна перашког опата Винка Змајевића од 28 августа 1695 (¹⁴), која се још чува у Ватикану (¹), у Конгрегацији де пропаганда фиде (ширења вере), камо је била упућена.

Опат Змајевић се јада у тој претставци «на тешку угроженост којој су сад изложени град и крајина Херцегновог на потпуну штету наше свете вере. . . Грчки шизматички калуђери обављају јавно службе без икакве сметње, и то не само у области већ чак — авај! — у самом граду Херцегновом, где се чак врше јавне процесије, пропраћене народним одобравањем. Которски бискуп, који се сада стара о овом граду, рекао ми је да не може спречити толике нереде због несугласица вођа. . . Само једно село из ове области поверено је мени као опату из Пераста и ја сам настојао да га укључим у крило католичке цркве којој је раније припадало, али је због нехатности мојих предходника било потпуно притиснуто грчком шизмом; и мада ми није успело да све упутим у познавање истине, надам се у Бога и у помоћ ваших еминенција да ћу то што пре учинити, јер од овог светог дела не могу ме одвратити ни кнезови ни власти, због дужности којој сам привржен. . .»

Јован Радонић, који такође спомиње укратко овај акт (¹, стр. 430), додаје: «Млетачке власти, имајући у виду само државне интересе, нису хтеле предузимати ништа против Срба у погледу вере, јер им је потребна била српска помоћ у рату са Турцима. . .»

«Которски бискуп Марин Драго жали се такође на локалне власти да му неће да изиђу у сусрет у погледу Срба. Фебруара месеца 1696 жали се он Конгрегацији да је нови српски талас опет запљуснуо Котор и околину. Једва су се Срби спустили у Котор, јада се бискуп Драго, почели су у Котору зидати манастирчић близу цркве Св. Луке. . . С обзиром на опасност која грози св. католичкој вери, бискуп је предузео мере да се спречи даље зидање српског манастира, али је много ожалостио што није нашао одзива код меродавних. . .»

«Конгрегација је била задовољна радом бискупа Марина, те му је поверила администрацију оближњег града Будве, чија се епископска катедра деценијама није попуњавала. Поред Будве, која му је, због несређених тамошњих прилика, дала више посла него читава његова дијецеза, обратио је бискуп Драго нарочиту

пажњу Србима у Новоме и околини. Ступио је чак у везу са два српска владике у околини Херцегновога, али је 15 јула 1697 са жалостију јављао кардиналу Леонарду Колереду да није могао да их наговори да искрено приступе католичкој цркви, да се сједине са њеним поглавицом и да одбаце заблуде против католичке истине, којих се придржавају...» (Увек следује цитирање аката, што за нас има мању важност, јер је књига проф. Радонића нова и доступна.)

«Поред которског бискупа, водио је разговоре у ствари уније са два српска владике у околини Новога и перашки опат Вићентије Змајевић... «Незадовољан и разочаран, опат Змајевић је јављао секретару Конгрегације, 5 маја 1697, из Пераста да српске владике једино мисле на учвршћење и ширење православа. Они су, каже Змајевић, упутили своје изасланике у Млетке, с молбом да им дужд поклони нове цркве у околини Новога и призна за вечита времена те цркве које су им генерални провидури признали само привремено...»

Надбискуп барски Андрија Змајевић тражио је од Римске курије новембра 1689 да се отвори у Будви једна прозелитска школа «да би олакшала прелаз *Паштровића* на унију» (Радонић,⁷⁰ стр. 116, јер каже: «они су готово сви Срби» (*che quasi tutti sono Serviani*)).

«Али и Паштровићи и Будвани бранили су се упорно и одлучно од уније» (Радонић, цитирана страна). «Због тога је синовац надбискупа Андрије, надбискуп Вићентије Змајевић јављао 17 јула 1704 у Рим (сад Радонић цитира италијански његов извештај, који у преводу треба да гласи): «са овим препотентним народом треба деликатно поступати у погледу вере с обзиром на присташе које имају ван града...»

Прозелитима није било лако. Апостолски мисионар Бернардо Леони јавља јула 1709 «да су Срби из Грбља хтели да убију из заседе Змајевића, због чега он не сме да изађе из куће...» (Радонић, цит. дело, стр. 525.)

Архимандрит Герасим Зелић, који је живео и дејствовао под Млецима а био генерални викар (епископски заменик) Боке Которске кад је нестала млетачка власт, пише (¹⁰⁹, стр. 149): «И ваља знати да от када су Далматини и Бокежи од Котора изагнали Турке сами из свога отечества и положили се под владање венецијанске републике бивше, никада се није чуло међу њима

име унијатско, него само христјани православне источне цркве, који живе међу римокатолицима, а у прошле прве вјекове сви су били синови свете источне матере цркве и једне славјено-српске нације, што свједоче исте цркве, создане, и олтари на исток окренути по обичају греческом. . .»

IV

Очигледно је да од почетка 18 века православни Вокелји не подносе лако покушаје верског обраћања, већ се служе свим средствима да прозелитима учине занат мрским.

Радонић пише (⁷¹, стр. 584): «Надбискуп барски Вићентије Змајевић, и которски бискуп, начинили су план како да се бране од агресије православља. 18 фебруара 1708 јављао је надбискуп Змајевић Риму да он и которски бискуп имају много невоља са православцима из Грбља, који су само привидно поданици турски, а стварно независни од сваке потчињености. Он даље каже да га Грбљани страховито мрзе, али се боје његових Пераштана.»

Према мишљењу которског бискупа и барског надбискупа «католичка акција је загрожена још акцијом два православна епископа, на Цетињу и у Херцеговном». У италијанском оригиналу стоји два «перфидна лажна епископа», разуме се зато што нису посвећени од папе.

Стварно је «млетачки дужд Јован Корнелије, својим дукалом од 7 маја 1718 признао цетињском владици Данилу црквену јурисдикцију над православнима у крајевима која су дошла под власт млетачку у тадашњем рату (Морејском), са слободним вршењем обреда грчко-српског» (*del rito greco serbiano*), с правом поправке старих и подизања нових цркава у свим местима потчињеним Владичиној јурисдикцији» (Радонић, цит. дело, стр. 583).

У једном Промеморију млетачком сенату писао је надбискуп Змајевић 1722 како Срби свуда и «свом снагом нападају католичку веру, говорећи «прљави Латини, прљави вера». Чак је и Мухамед имао лепше мишљење о латинској вери него Срби, па зар онда да се не назову јеретицима. Још су живе жене у Боки које могу посведочити да су се пошавши за Србе, морале покрстити, и зар се то сме дешавати у држави једног принципа побожног и религиозног?» (Радонић, цит. дело, стр. 603).

Радонић пише на другом месту:

«Надбискуп Вићентије Змајевић пратио је с бригом снажење православних у Боки Которској. 23 августа 1723 писао је он из Задра секретару Конгрегације, сликајући живо стање католика у Луштици и Кртолима. . . где су шизматици с успехом били потиснути. . . Али у ратовима пред крај 17 и на поч. 18 века населили су та места многи православни из Горњих крајева и бројно надјачали католике, те грозе њиховом вечитом спасењу. . .»

«У истом смислу писао је Конгрегацији 18 октобра 1723 и которски бискуп Цанибети. Бедно је стање, каже он, малобројних католика у Луштици и Кртолима. Сиромашни и слаби на броју, они не могу издржавати свештеника, а окружени многобројним шизматичима, највећи део њих прешао је на српско православље.» Тако Радонић преводи један став, кога цитира и у италијанском оригиналу. Тамо стоји на крају: *essendosi la maggior parte dei cattolici pervertiti all' empietà del' Servianismo*, а то значи: «*пошто је већи део католика преверио у безбожност Српства*».

Радонић наставља (стр. 586): «26 фебруара 1697 био је одређен мисионар за та два места, али када је протекао рок од три године, повучен је оданде на штету католичке вере која се сва прља *лажношћу српских догама*» (*che sempre più viene contaminata dalla falsità dei dogmi serbiani*).

Цанобети пише још једном да се «католици губе с дана у дан све више, па им ваља хитно прискочити у помоћ». Радонић потом пише: «Не знамо да ли се Конгрегација одазвала поновној молби бискупа Цанобетија и жељи надбискупа Змајевића, али је он до пред крај живота гледао са бригом на будућност католика у јужном приморју.»

Радонић, стр. 586: «14 јануара 1744 писао је надбискуп Змајевић из Задра Конгрегацији да је *српски владика Црне Горе* од пре неколико година утврдио своју кужну столицу у Паштровићима».

1750 године (10 априла) шаље задарски католички архиепископ Матија Караман један веома опширан извештај млетачким властима о православним Србима Далмације (Милаш, Списи, стр. 271 и даље), обухватајући ту и Боку.

На стр. 283 стоји: «Херцеговске области су тражиле од Принципа дозволу да обнове цркве, и да продуже своју припадност и духовну власт грчког српског епископа Херцеговине. Преузвишени Сенат, декретом од 14 јула 1718, прихватио је прву тач-

ку, а пустио да пропадне друга». Сад су и Новљани тражили да потпадну под цетињског владика, и надбискуп Караман се јако противи томе да се Новљани потчине једном епископу који није никад био њихов.

Тај велики реферат садржи више «консидерација». У осмој од њих се жали архиепископ-прозелита што се трпи у Херцеговине епископ Љубибратић: «Не знам што ће бити од нашег обреда. Знам само добро да је у две простране државе Бугарској и Србији он био апсорбован од српског обреда. Знам такође да не резидира више у Будви бискуп, који је још учествовао на Трентском концилу. Та несрећна дијецеза налази се готово без припадника латинског обреда, због близине црногорског владике.»

Све је, каже Караман, побегло због насиља Срба. И арцибискуп апелира на Сенат да на то обрати пажњу, јер на католичкој религији почива Млетачка република. «Српски пак обред — каже изречно Караман —, мажен од Турака, због мноштва поданика њихових који га исповедају, пошто је стран, нов и шизматички, држи душе поданика раздвојених од њиховог латинског принципа, нема изгледа да ће га волети они који га због различитог обреда и догме, сматрају непријатељем Бога». И не дај Боже — каже Караман, да се у Далмацији догоди исто: да латински обред буде апсорбован од српског, као у Србији и Бугарској. Хвали епископа которског Бернарда «који је око године 1455 био очистио своју дијецезу од српске куге, вративши их на јединство латинског обреда, и тиме заслужио јавно признање дукалом од 22 маја упућеном которском конту».

При крају препоруча строгу конверзију Срба и моли Бога «да нас ослободи српске опасности, да се не би наши потомци рађали као шизматици у српској Далмацији, него као католици у млетачкој Далмацији» (Il rito latino... Benedirà sempre quel Dio... di lui pietà per liberarci del serviano pericolo, onde li nostri posteri non nascano scismatici nella Dalmazia serviana, bensì cattolici nella Dalmazia veneta“.)

Али сва та преклињања надбискупа Карамана нису много променила верске односе у Боки. Јер јануара 1753 године, ни три пуне године иза оваквог жалопојног извештаја Карамана и његових преклињања да се истреби православље у Боки, шаље Млетачкој влади извештај далматински проведитур Фр. Гримини,

у коме мирно саопштава како постоје многобројни православци у «обе ове провинције», «Доњу» (севорну Далмацију) и «Горњу», тј. данашњу Боку Которску (Милаш, Списи, стр. 331). Крај овог извештаја, са неким месним детаљима, саопштен је у претходном одељку ове књиге.

Гримини каже да је «терминација од 25 марта 1686 генералног проведитура Валијера први јавни докуменат, по којој су *грчки Срби*, нови поданици Републике, били придружени јурисдикцији католичких епископа». Чим су се Млеци домогли ових предела, почела је, дакле, и прозелитска акција, почело се са истребљењем православног Српства. Гримини то осуђује недвосмислено. Он каже даље:

«Мржња коју гаје српски калуђери (*i callogeri servioni*) према латинским бискупима могла је бити инспирисана још строгошћу којом су ови хтели да врше своју јурисдикцију, вршећи мимо дужности пастирску ревност, не гледајући да је ублаже законом милости, са извесним умилним практикама и духом благиности, што су све карактери апостолата». Мало даље каже: «Рећи ћу само укратко да све оно што су учинили латински бискупи од пре пола века (а то значи од почетке XVIII века, ЛМК) да би увели у живот своју јурисдикцију према *грчким Србима*, није служило ничему другом него да код ових умноже незадовољство према њима; показале су се некорисним јавне терминације, некорисним чак и казне затвором, везивање ланцима и изгон из земље које су практиковали да би се светиле непослушности и омаловажења показана према бискупима. Овима је било главно да штите своју свету личност и да одрже епископска права. . . Далматински бискупи говоре да би било велико дело кад би се цела покрајина очистила од ових *грчких Срба*, или бар да се избаце њихови калуђери, и да се замене са оцима францисканима. . . а као модел таквог поступка наводи се пример Пољске и аустријске Куће. Али овај предлог се не може сматрати друкчије него као плод апостолске ревности која нема ништа заједничко са људском мудрошћу». На крају Гримини препоруча да се дозволи Србима да имају на Приморју свога јерарха.

У једном врло опширном мишљењу млетаčkih «Мудраца и Саветника» (*Savi e Consiglieri*) који су дали негде око 1770 године о потреби и о евентуалној резиденцији православног епископа у Далмацији (Милаш, ⁷³, стр 433 и след.), каже се за Херцег-

нови да је «место најпогодније да води многобројно грчко становништво старе провинције» а затим му даје друге одлике (обиле становништва у граду, околне територије итд.). Овде нас прва реченица интересује. Под «грчким» становништвом стално се у млетачким извештајима разуме православно становништво, као што се за католичко увак каже «латинско». То су само верска обележавања. Под «старом провинцијом» јамачно се мисли на пределе Боке Которске који су Млецима припадали још од 1420, на ужу Боку, зетску. Већ у том акту «Мудраца и Саветника» се признаје тамошње православно становништво «као обилно» (*copiose popolazioni greche*).

Даље тамо (⁷³, стр. 453) стоји: «Ако се говори о православнима («грцима») становницима Боке Которске, тј. старе провинције, они имају свог епископа. Црногорски епископ је њихов јерарх («прелат»), изабран њиховом једнодушном вољом, и не само ауторизован од преузвишеног Сената прецизним декретом, при самом оружју, него и старим булама папским све до Леона III. Дакле о овоме, што у ствари претставља веће тело грчко-далматинско, нема жалбе, ни дискусије, нити је у јавном интересу (да се то питање покреће, ЛМК), ако се не жели изгубити тај најљубоморнији део државе, љутећи епископа који им је глава...» Мало напред у истом извештају стоји да ови Бокелји «не брину о другом владици, ни мисле о томе, као што се види из многобројних скорашњих рекламација и претставака судовима у провинцији и самим Млецима...» На све се жале, стоји тамо, на разне неправде и прогоне, али никад не траже «новог старешину обреда, ни протопопа ни епископа».

V

При својим прозелитским акцијама Млечани се нису служили само персуазивним средствима већ, гдекада, и много осетљивијим. Давали су службе, привилегије и патенте претежно конвертитима. Нарочито су искоришћавали глад да са неколико лађа двопека (бешкота) натерају људе на конверзију. Понекад је то и успевало, али не за дуго: чим настане родна година, људи се враћају својој вери, коју интимно нису ни напуштали.

Један аутентичан догађај ми је познат према предању у мом крају и према породичним забелешкама. То је било крајем XVIII века, при крају млетачке власти. Беше страшна глад, чак без

траве. Млечићи наговоре целу општину Кртоле на проверу; само су два братства остала верна Православљу: Костићи и Лакичевићи. Црквени старешина је био прото Нико Костић, вршњак и манастирски друг митрополита Петра I (то је тај «прота Коста» из Љубишине приче Вука Дојчевића «Шалу је Бог оставио», где је описан потпуно истинит догађај, само много доцнији). Прото се договори са преосталим «хришћанима» да провернике насилно врате Православљу. Он кришом, ноћу, дозвољава једну групу оружаних Његуша, сакри их по кућама Костића и сазове ујутро збор свих општинара. Ту пред комуном сакри и један бадањ посвећене воде. Кад се сакупи народ, хрупише Његуши и опколише их. Прото их тада позва да се врате старој вери, и ови без противљења присташе. Литургиске форме за то нема, јер су они већ једном крштени. Али народ мора и видно да осети акт, па је он свакоме замочио главу у бадањ. Довде је све аутентично. Али ми је др Рудолф Сарделић, државни саветник а раније адвокат у Котору, причао да је прото Нико том приликом увек понављао речи: «Надвор Бог латински, унутра Бог хришћански». Одакле је он то дознао, ја га нажалост нисам питао. Али је мало ко знао историју Боке као он. (Отац му је био са Корчуле; цела породица је била српска иако католичке вере).

Начелно је било забрањено подизање православних цркава уз морску обалу; старе су још некако толерисане. Ами Буе, који је Боку посетио тридесетих година прошлог века, и могао разговарати са многим лицима која су живела под Млечима, пише (28, III, 485) да Бокељи нису смели вршити црквене процесije ван саме цркве (нешто слично као данас код комуниста, али су данас погођене све вере).

Немац из Рајха, барон Ото Рајнсберг је писао у географско-етнографском часопису «Глобус» за 1864 о Боки и ово:

«Скоро три четвртине становништва које допире до 35.000, исповеда грчку веру, иако су Млечани све чинили да их преведу на католицизам. Тако је нпр. морао ко се ожени са католиком (или католикињом) постати католик, да би бискуп одобрио венчање. Калуђерима који би се усудили да изврше венчање без ове дозволе било је 1667 забрањено прогонством, затвором и галијом. Један дукал из 1672 истера из Боке све несједињене грчке свештенике, и сви грци који су хтели у Боки да се населе морали су признати врховну власт Папе. Такође су грци

морали, према едикту од 1679, да славе празнике Римске цркве, а у Котору им је тек у време Француза додељена црква Светог Николе, која је пре тога припадала доминиканском манастиру.»

(Дело под ¹¹⁵. Барон Рајнсберг је живео много година у Дубровнику и познавао одлично наше Приморје).

Разуме се да су у шиканама предњачили нови конвертити: потурице горе од Турчина! То су и страни писци установили. Тако католички француски свештеник Пизани пише за млетачко доба да је «верска деоба била веома значајна: на трећину Латина бројено је две трећине грчко-источних: *отуда стални сукоби којима су следовали верски немири*» (⁷⁵, стр. 39).

Немац др Редлих констатује следеће (⁷⁹, стр. 79):

«Мржња католичких становника ове провинције на грке у првом реду је последица слабог просвећивања од стране Италијана; на другом месту долази из страха у коме ови (католици) живе, јер грци чине највећи део становништва; најзад у осећању зависти, јер грци много више зарађују и, следствено, много су имућнији него католици».

Најљуће су се према преосталим Србима односили Доброћани, који су дали «јединоспасавајућој вери» толико каноника, препозита и бискупа! Сам Ами Буе је писао 1840 да се «у Добротри ниједна првославна породица није могла задржати више од 24 сата, а ниједна православна служавка дуже од три године» (на цитираном месту).

То исто потврђује мало година потом немачки писац Штиглиц (⁸⁵; овај део је претходно штампан у листу «Дас Аусланд» од 30 јануара 1845). Та ограничења он приписује «старом, вековном закону». На страни 216 каже за Доброћане да многи од њих воде порекло из Црне Горе «одакле су шљегли у немирна времена и на мирним обалама Боке нашла уточиште. Кад је општина порасла, саградила је цркву Свих Светих и у њој се преобратила у јединоспасавајућу веру Хришћана. . .»

(Писац је јамачно протестант, па зато овако отворено ова питања расправља.)

VI. СВЕДОЧАНСТВА О СРПСТВУ БОКЕ

*Ах, дивна је српска Бока,
Може Босфор да засрами.
На свој земној површини
Чиме да се она сравни?*

Никола I.

Да је Бока српска и да је таква скоро један милениј, ако не и више, то нико озбиљан не спори. Чак није нико никад ни спорио изузимајући хрватске мегаломане, који се још позивају на једног руског путника који је у Боки видео Хрвате као што је Француз Виала де Сомијер чуо владикау црногорског Петра I да говори са својим поданицима грчки! То су неозбиљни подаци које наука игнорише.

Па ипак, што рекли стари Латини: Сувишно не шкоди. Неће бити на одмет навести неколико позитивних доказа да је сваки Боку сматро српском: и странци, и Срби, и сами Бокељи.

I.

У претходним одељцима ове књиге (IV и V) ми смо пренели низ података где млетачке власти и католички прелати—прозелите православне становнике Боке називају Србима: некад им веру зову српском (српски обред, српска секта, српске догме итд.), или им свештенике називају српским (српски калуђери, да су манастири српски, да су потчињени српском патријарху), или чак изречно сам народ називају српским (тако 1649 кажу да су цркву Светог Луке у Котору дали на послугу «тог глупавог српског народа», за Паштровиће каже католички надбискуп Змајевић, сам Бокељ, 1689, да су готово сви Срби), у Котору 1784 наводе породице «српске» итд. А још пре Млечана жали се папа Урбан V да которска дијецеза «лежи усред јеретичких Срба и Арбанаса». Итд., итд.

Ми смо преносили акте директно са пуним текстом, најчешће чак и оригиналном реченицом у италијанском језику, мада то чини огромне техничке тешкоће штампару, па нисмо смели до краја ићи у томе. Може се слободно рећи да у актима Ватикана ниједан крај где Срби живе није тако остентативно означаван српским као Бока Которска. За ознаку вере не каже се ни-

кад православна, некад само шизматичка или грчка, а најчешће српска или србијанска. Да се у Боки српски дисало и српски осећало види се и из сваког акта Ватикана. И да се жели њихова десрбизација, једнако као католичење, постаје евидентно свакоме ко те акте чита.

Има, ипак, извештаја и других споменика, чак и научних трактата, где се Бокељи означавају Србима без обзира на веру, сви или један њихов део, и то у свим вековима.

У познатом опису Скадарског санџака од племића которског Марина Болице с почетка 17 века (тачно 1614 године) налазе се и неки подаци о Грбљу, јер је он тада био под Турском и непосредно под Санџаком Скадар (¹¹⁷). Каже да садржи 25 села које је српски цар даровао био племићима которским итд. На крају каже да има 743 куће, лица способних за бој 1648. «*Сви живе, као што је већ речено, по српском*». (*Vivono tutti, come si é detto, alla serviana*).

Око 1680 јавља Урбан Ђери папи Инокентију XI да Конгрегација за ширење вере (католичке) држи у Котору једног попа да учи «*Србе грчког закона*» (¹¹⁸). На италијанском стоји: *Serviani di rito greco*.

1750 године (10 априла) шаље задарски католички архиепископ Матија Караман један веома опширан извештај млетачким властима о православним Србима Далмације (⁷³, стр.271 и даље), обухватајући ту и Боку. У целом огромном извештају стално говори о Србима или Србима грчког обреда. Каже чак (стр. 273) да се «*и сад између себе, на њиховом илирском језику... зову Срби, у италијанском језику Сервиани*». *Anche al presente fra loro medesimi in lingua illirica... chiamansi Serbi, in lingua italiana Serviani*.

Па и сама земља, територија, Боке се понекад назива Србијом, или њен северни, захумски део.

Описујући географски појам Србије прве половине 19 века, васпостављене Србије Карађорђа и Милоша, велики немачки историчар Леополд Ранке пише у аднотацији стране 244 (¹¹⁹):

«Још 1585 није било тако. Марко Антоније Пигафета пише те године: «Под Србијом се заправо разуме онај јужни део преко кога се иде ка Дубровнику» (¹²⁰) „*La Servia s'intende propriamente quella parte meridionale, per la quale si va a Ragusi*“.

Штета што немамо цео текст те књиге Пигафета, али изгледа несумњиво да се ту подразумева Бока (можда и Херцеговина, али је Бока јужнија од ње).

Млетачки консултори, људи најбоље упућени у ствари, извештавају Дужда и Сенат да Ерцогнови и Рисан не чине Далмацију «већ Приморску Србију која се зове Херцеговина» (саопштено напред у целини).

II.

У XIX веку и после има цео низ писаца, научника и путописаца који утврђују, или спомињу као познату категорију, српство Боке Которске. Ми то нисмо све ни преписивали. Навешће се само неки случајни исписи илустрације ради.

Немачки путописац из средине прошлог века Ј. Г. Кол каже у свом опису Истре, Далмације и Црне Горе (¹⁰⁴, I, стр. 69):

«Далмацију можемо уздуж поделити на три дела: северни више хрватски део, *јужни више српски део* и мешовити предео средине...»

Исти писац Кол, говорећи посебно о Прчању и Столиву каже у истој књизи (¹⁰⁴, I, 235), да су становници та два места «*сви такође српски Словени*» (као и остали Бокељи, хтео је јамачно рећи).

Најбољи аустриски етнограф из половине прошлога века и директор Аустриске државне статистике барон Черинг писао је да према «конскрипцији из године 1851» у Далмацију спадају 31.720 Срба Бокеља. (²⁰¹) Све који су српски говорили он је званично као Србе обележио.

Француски публициста Жан Убићини (1818-1884) писао је 1864 у «Ревиви оба света»: «*Бока Которска, територија у потпуности српска*» (Bouche de Cattaro, territoire entièrement serbe). (¹²¹).

Немачки путописац Пасарж (јамачно хугенотског порекла) у свом опису путовања по Далмацији и Црној Гори (¹²²) каже на страни 294: «*Са Боком путник наступа у предео грчко-католичких Срба...*»

Немачки путописац Хајнрих Ное, у свом опису Далмације и Црне Горе, изашлом 1870 (¹²³), девети капител интитулише «У Боки» и диви се нарочито њеним лепотама, упоређујући је са алписким језерима Швајцарске, нарочито са језером Четири Кантона. Но налази ипак и разлике. Ту, у Боки, одјекују «*најдивљи-*

ји тонови српског ратног поклича», свуда се запажају успомене мржње и боја, крви и ватре, «херојског огорчења Срба и рушилачког беса Османлија», изнад ове морске дивљине лети огромни орао, који се, као што српске песме причају о црном гаврану, храни очима и утробом палих бораца. . .

Он не говори нигде директно о националности становништва, али овим индиректним поменима се јасно испољио да је знао ко етнички Боку сачињава. Не само да овде нигде не види Хрвате, већ их није видео ни у Далмацији.

1870, одмах после Бокелског устанка, један Чех патриота описао је тај устанак, коме је, изгледа, био очевидац. На жалост, он је остао анониман, бојећи се аустриске репресалије. Књигу је превео на српски Стојан Новаковић исте године ⁽¹²⁴⁾. Описујући Бокеле, каже тај писац да им је «једина образованост јуначке пјесме о љутом српском ратовању са Турцима». (Стр. 4). Свуда се индиректно обазире на њихово српство.

Италијански списатељ Антонио Балдаћи, у свом опису Боке, спомиње учестану градњу утврђења у Боки од стране Аустријанаца, па каже ⁽¹²⁵⁾:

«Ова сметена колико смотрена нација има донекле и право (да то чини, да гради утврђења, ЛМК), јер кад би руска флота ушла у Боку, околне српске области Херцеговине, Црне Горе и самих Бокеле, који су толико наклоњени Црногорцима, ујединили би се лако са заједничком и моћном мајком Срба».

Проф. Ватрослав Јагић пише у свом Архиву год. XVII ⁽¹²⁶⁾ да Дубровник има мешан, српско-хрватски карактер, налазећи се између хрватске области на северу «и јужне приморске области која је у XII и XIV веку узела српско име».

Француски путописац Пјер Марк објавио је ова своја запажања и утиске о Боки ⁽¹²⁷⁾:

«Которски округ, иако чини чест Аустријске Далмације, има сопствену етничку физиономију. Иако су становници који живе оукуп Боке, Бокели, плод разних народа: грчких, италијанских, српских, арбанашких, које су историски случај или потреба за послом довели у тај тако особан предео света, запажа се без муке да је већина словенска. А ови Словени Боке, ови Срби, остали су више Срби него игде друго: то је особено становништво које више држи до Црногораца него Далматинаца. . .»

Француски научник (географ) Емил Оман писао је у Првом светском рату (¹²⁸):

«Ово становништво (Боке) целокупно је српско, али разног порекла. Најстарији становници су били, већ је давно томе, преведени на католицизам; доцнији насељеници, Херцеговци или Црногорци, православни су, али су сви сачували традиције некадашње Србије, једва мало утањене утицајима доцнијих господара Обале: Млечане, Француза, Аустријанаца. . .»

III.

Јасна је ствар да не би странци у туђини Бокеље називали Србима да се нису они само тако означавали. Видели смо мало пре у извештају надбискупа Карамана млетачким властима из године 1750 да се Бокељи међу собом називају Србима, и то «и сад», што значи више од три века откад су престали да потпадају под српску државу.

Имамо, срећом, података још непосреднијих, од веома истакнутих српских писаца, па и самих Бокеља.

Паштровски збор налаже још 1617 године да калуђери имају у својим молитвама да се *«моле Богу за народ српски, за свијетлу господу млетачку, која су нам ово даровала, и за вас народ од Паштровића»* (⁵, стр. 3).

Дирљива је ова одлука: «Народ Паштровића налаже да се при богослужењу место суверена помиње Српски народ, васцели народ, а на крају тек Паштровићи. Стварни суверен, млетачки, је на другом месту.

Бокељи, као и остали далматински Срби, у својим претставкама Млетачкој влади, себе увек означавају као Србе. Навешћемо две са средине 18. века. Ту се тражи владика за Србе; молбу су поднели и потписали само Бокељи херцеговачког дела, јер су они други имали свога владика на Цетињу.

У молби Принципу (⁷³, стр. 363) од 20 новембра 1754 стоји на почетку:

«Ми славено-српски народ грчкога закона источне цркве који се налазимо под влашћу Ваше прејасне републике у предјелима Ерцегновога и Рисна, Неретве. . . (молимо) да нам Ваша Светлост и прејасна влада допусти да имамо унапријед свог засебног пастира од нашег српског језика и грчког обреда Источне цркве. . .»

У молби Принципу пет година доцније (Милаш, исто дело, стр. 368) стоји на почетку потпуно исто, а затим: *«Наш је славено-српски народ свагда наклоњенији и вјернији био хришћанској влади него ли отоманском тирјанству, и ради те вијерности премноги и небројени Славеносрби из многих провинција, а највише из Босне и Херцеговине и из свег Илирика, који су се налазили под влашћу отоманском, добровољно оставише и остављају сва своја добра и уживања, која су им стекли били њихови стари, и пређоше неки под крило прејасне ваше Републике, а неки под власт Царскога величанства».*

На крају стоји: *«Смилуј се и помилуј, свијетли Кнеже, ради љубави Божије, помилуј наш славено-српски народ... и даруј нам неограничени и милостиви дукал прејасне Републике да можемо имати свога духовног пастира...»*

Прво су потписана 29 лица из «Херцеговске Крајине», онда 15 из «Рисанске Крајине», а онда из северних крајева Далмације. У Рисанску крајину спадају и Кривошије, Улби и Морињ, а у Новску све до Каменара.

Млетачка влада је издала 25 септембра 1760 своју наредбу поводом *«жалбе православних Срба општине Топла»* у којој им гарантују слободу уживања вероисповести (⁷³, стр. 416).

И много доцније пишу Принципу из Далмације и Боке Которске на овај начин: *«Многбројни славено-српски народ грчке вјере, који живи у млетачкој Албанији, вијерни поданици Ваше узвишене владе, горко плаче без свог духовног пастира...»* (⁷³, стр. 492). Молба је од 14 септембра 1795.

Годину дана доцније (исто дело, стр. 496), свештенство и народ обавештавају владу да су изабрали за свога епископа Симеона Ивковића: *«Јединодушно и јединогласно избирајем јего во Архипастири всего нашего славеносерпскога далматинскога народа, которији находитсја под владјенијем преведраго Принципа Венецијанскога...»*

То је било близу пада Млетачке републике. Сви православци Горње и Доње Крајине називају себе искључиво Србима — Словенима.

Имамо, срећом, и Аутобиографију протосинђела Кирила Цвјетковића из Баошића у Боки Которској, који је описао извесне догађаје с почетка XIX века (¹²⁹). Он је дејствовао као свештеник највише у Шибенику, где се као лав борио за православље

и осуђен због тога на 20 година робије. То му је углавном садржина списа.

Но Цвјетковић своје српство, односно српство Бокеља, које презентира, и њихову солидарност са осталим Српством, на више места истиче, ништа мање него веру за коју се тако мученички борио.

1812 године путује млади Цвјетковић за Шибеник да се зађакони. У Дубровнику нађе француски војни одред. Позван, посетио је офицере, 14 на броју, «међу којима бјаше њих полак нашије Србаља Личана» (стр. 74/5). Срби су Личани, Срби су Бокељи, све иста крв.

Новембра 1813 улази у Шибеник аустриско «воинство», међу њима, као командант «генерал барон от Милутиновић, Србин душом и срцем» (стр. 80). То бележи млад ђакон од 22 године.

1816 иде Цвјетковић у пратњи епископа Краљевића у Трст на поклоњење аустриском цару. Ту је упознао цареву пратњу. Један ђенерал тражи благослов од младог архиђакона и претставља се као ђенерал Радосевић. Кирил га описује и каже: «Види се да је Србин, српским млеком задојен и српским духом дише» (стр. 90).

У Трст је дошао на подворење и владика «карлштатски Мојсеј от Мијоковић». Он је служио у српској цркви а Краљевић (иначе Грк) у грчкој (стр. 88).

У Млецима упознали су се потом «с осталим нашим Србима» (стр. 92).

Ту, у Млецима, тражи само српске књиге (код Соларића, с ким после одржава непрекидне везе), нарочито књигу «Мати Србија и син Србин» (стр. 94).

Увек, кад хоће некога да похвали и да му призна квалитете, истиче Кирило да је добар Србин или томе слично. Тако је Стефан Вуиновић «ревностан Србин и добар христјанин» (стр. 133); Димитрије Петричевић и Никола Кнежевић из Скрадина «оба ревнови Срби православни» (стр. 134); Јоан Бошковић «Србин наш» (стр. 145); «Србин нашега вјероисповједања» (стр. 195); «тобож Србин, ц. к. сердар» (стр. 229) итд.

Кад се обраћа својим парохијанима у Шибенику, као њихов парох и протосинђел, Кирило их ословљава са речима «мила браћо по Христу и по народности» (стр. 137).

Зар све ове ситнице не показују довољно колико су Бокeљи у почетку XIX века били Срби и осећали се Србима и све људе и догађаје са гледишта српског ценили?

Док је овако писао о Србима Бокeљ — прелат православни Цвјетковић, који је живео у Северној Далмацији, треба изнети шта је о Боки и њеним синовима писао други православни прелат из Северне Далмације који је скоро у исто време живео и дејствовао.

Архимандрит Герасим Зелић, који је неко време био епископски генерални викар за Боку, пише у предговору (предисловију) свога Житија ⁽¹⁰⁹⁾, у предговору писаном г. 1817, како ће он у књизи изнети разне моменте «стања нашије Србаља у Далмацији», а «равномјерно и о Боци Которској илити Албанији, докле допиру по приморју адријатическом селенија српска» (I књ. стр. 5).

У трећој књизи својих Житија описује Зелић на страни 38 долазак француског дуче Мармона у Котор 1806 године: «Ту му се претставе сви депутати и господа од римске цркве; но у исто вријеме дођу и депутати од стране славено-српског народа».

Стварно су «депутати и господа од римске цркве» били туђини, несловени, док су сви православни били Словени и Срби. Зелић их крсти онако како су они сами себе претставили. Једнако су тада били свесни свога српства као и данас.

У пролеће 1806 замера руски командант Будве Милетић Паштровићима што су пропустили да се ставе под «славни императорски барјак»... «па сад Владика и барјак иду без вас». Онда их пита: «*Ће је српска крв, ђе је ваше старо ваљанство?*» ⁽¹³⁰⁾, стр. 251).

За време фактичког постојања заједничке Црногорско-Бокeљске државе, кад су се Бокeљи — с правом или не — побојали да ће њихова аутономна позиција бити погажена или да се о њиховој етничкој особини неће водити довољно рачуна, подноси, 17 новембра 1813, Владици Црногорскоме «као своме господару у резиденцији у Доброти» адресу у којој изос. стоји: «*Ми смо нације славено-српске, који смо уживали сва преимућства, права и слободу, за које се уздамо и унапријед да ће бити равнијем начином...*» То саопштава др Владан Ђорђевић у својим архивским исписима односа Црне Горе и Аустрије ⁽¹³⁰⁾.

Бокелџи, православни — како то Владан Ђорђевић истиче — као да упозоравају Владика да никакво решење које не би водило рачуна о њиховој славено-српској етничкој припадности, и њиховој аутономији, неће признати.

35 година доцније дошли су Бокелџи у ситуацију да опет упозоравају једног црногорског владика, наследника Петра I, да су они Срби. Петар II се дрзнуо био да Бокелџе претњом тера у табор бана Јелачића: «да будете срцем и душом привржени својој народности и са свијем вјерни и послушни Јелачићу, своме једноплеменом Бану од троједне краљевине који је под круном ћесарском». Ко тако не поступи «крв ће се издајничка немилнице пролити и куће издајничке у пепео разасути».

Сам хрватски историчар Фердо пл. Шишић не може да се начуди да је Владика цетињски могао послати такав проглас (1 јуна по новом 1848) «на туђе држављане». ⁽¹³¹⁾ Пошто је и Загребачки сабор упутио Бокелџима сличан позив да му се прикључе (али без претња као са Цетиња), то су ови одговорили 13 јуна исте године, разуме се на српској ћирилици, изос. и ово: «Без сумње толико краљевина Далматинска, колико њој за сада скопчано *окружје Бококоторско припада по положају, по историји, по језику, по племену већег броја Славенској-Српској народности*». ⁽¹³²⁾, стр. 151).

Сва ова питања ће бити — Боже здравља — посебно и детаљно претресана у другој књизи (у одељцима: Бока према Хрватској, Бока према Црној Гори итд.); овде је требало само нагласити да се Бокелџи нису никада одрицали Српства нити хтели са тиме чинити неки компромис. Упозорујем да је ова претња Његошева текстуелно отштампана у листу «Јединство» Луке М. Пејовића, а делимично и бокелџски одговор. ⁽¹³³⁾

Несумљиво је да то нису једини Срби који су истицали српство Боке; има их још сијасет чак кад саме Бокелџе изузмемо. Цитираћемо само неке.

Павле Соларић пише 1818 како «говоре *Серби боко-Которски*», мало даље «*Јужно-адријатски Срби*». ⁽¹³⁴⁾

Већ смо једном навели како је Вук Караџић писао у првој половини прошлог века да у Боки има 33 хиљаде душа «*све правије Срба какови игдје бити могу*». Он је и православне и католике Србима сматрао. Код православних је заиста била јако развијена национална свест, док код католика није било ни помена, ни

трунке, хрватске свести. Није је било тада ни у Далмацији, а камо ли у Боки.

1864 године издаје доцнији сарајевски митрополит Георгије Николајевић «Писма и свједочанства од сјајне републике Млетачке благородној српској породици у Рисну, која се звала Метковић, друкчије Ђеловић» (¹³⁵). У примедби испод текста пише Николајевић да публикује писма «Републике млетачке што ји је она издала знатним људма из српске породице Ђеловића, која и данас у Бокама живи. . .»

Стојан Новаковић, у уводу превода дела једног чешког патриота о устанку у Боки 1869 (¹²⁴) каже (стр. 3) да народ Србије осећа «јачу сvezу (него Чеси) наше једне народне крви и нашега јединства народног са браћом, која су увијек била на дику српском народу».

Војвођанин Арса Пајевић, доцнији познати књижар, учествовао је као коресподент при Црногорској војсци у рату 1876. Он описује и свој пролазак кроз Боку, па каже (¹³⁶):

Стр. 21: «Ерцег Нови вазда беше челенка којом се Бокези тако радо поносе, јер овђе се рађаху прави српски соколови, који своје порекло потезаху још из времена старе српске славе и војводства Св. Саве у овом крају».

Стр. 140: «Рисан је малена, лепа и врло живахна варошица са својих 300 домова а у њима 1200 овејаних српских душа».

Цитирано је већ како је Србин из Северне Далмације Сима Матавуљ писао 1893 да су сви Бокелџи «по народности Срби» (⁹⁶) иако је четвртина католичка. У једном писму другом српском књижевнику, Марку Цару 1903 године (¹³⁷) каже на крају: «Твој живот и твој рад драгоцјени су докази да је прави Бокелџ само Србин, тијелом и душом».

Јован Цвијић је писао за време Првог светског рата (¹³⁸): «Бока је чисто српска област и њено је становништво, по Сави Накићеновићу, састављено од 836 српских братстава. . .»

«Бокелџи су високо развијене националне свести (то писац сам подвлачи), која је ојачана богатством српских историских традиција.»

Разуме се да то мишљење деле сви остали српски географи и етнографи. Већ је цитиран Јован Ердељановић у одељку о православлу Боке; то важи и за све остале следбенике и ученике Цвијића.

Црногорски књаз Никола I не само што је у својој заносној песми «Боки», чија се прва строфа наводи као мото овога одељка, више пута наглашавао српство Боке, већ и у безброј својих изјава и написа. Тако у свом опису Херцеговачког устанка ⁽¹³⁹⁾ каже да су четири велика топа послата из Русије пренета ноћу у Црну Гору «*помоћу честитијех Срба, истијех Паштровића*». Ту баш није морао да истиче њихово српство, али је знао да су они то као Срби и чинили.

IV.

Нису само православни Срби у Боки били увек свесни своје народности и духовне припадности Српству, већ је то донекле био случај и са католицима старинцима Боке. Пре Првог светског рата велики део елите католичке у Боки осећао се и опредељивао као Србин. Нарочито је предњачила била у томе академска омладина. Изгледало је да ће покрет бити свеопшти, да ће сви католици Боке увидети и признати да су Срби. Ја сам о томе писао у «Слободи» неколико пута (литература под ¹⁾ и не желим понављати. Резултат се само мора поновити: Захваљујући декретираном југословенству Прве Југославије и још жешће декретираном црногорству Друге Југославије настала је пометња, при којој смо сместа изгубили Србе католике (са нешто мало изузетака). Све су то биле младице без дубоког корена, које нису могле одолети жестокој олуји оба система (код другог праћеног неисказаним дивљаштвом).

V

Особито у XIX веку, веку разбукталог национализма уопште, бокељски Срби остентативно су истицали у свакој даној прилици своје српство, па су чак у одбрану његову два пута дизали устанак против Аустрије (може се рећи и три пута: 1848, 1869 и 1882, не рачунајући доба Наполеона).

На хиљаде начина се манифестовало то српство Боке. Нпр. кад би прошао црногорски књаз одн. краљ, он је био одушевљено дочекиван и поздрављан (само зато што је био Србин и српски владалац, то се мора додати да се не би погрешно тумачило). А кад је крајем прошлога века посетио Боку аустриски

престолонаследник Франц Фердинанд он се сам жалио на необично хладан дочек ⁽¹⁴⁰⁾.

То се манифестовало код избора за Царевинско веће, при којима се никад ниједан Негрбин није ни кандидовао; није могао на то ни да помишља. То би се сматрало изазовом специјалне врсте. На то се нарочито жали главни аустриски публициста Леполд фон Хлумецки, који је некад био чиновник Котарског поглаварства у Котору. Он то чини у најмеродавнијем аустриском политичком часопису «Аустриски Преглед» ⁽¹⁴¹⁾. Ту се такође жали како су Бокељи 1908 напали и инзултирали шпијуна Настића (у следећем броју). Тамо изос. стоји:

«Далматински Срби су се још једанпут, приликом пропучовања Настића, показали у свом правом светлу као присташе сваког покрета који иде за отцепљењем Далмације од Аустрије. Настић, који је у својој брошури «Финале» разоткрио револуционарне тенденције великосрпске пропаганде која из Србије проистиче, био је на свом путу од Херцег-Новога до Мостара на многим станицама предмет неописивих инсулта од стране становништва потстакнутог великосрпским агитаторима; оно је у Настићу видело «шпијуна» и «издајника».

Колико је много морала да поткопа земљиште великосрпска пропаганда, која се већ више од једне деценије некажњиво и не сметано проводи по Јужној Далмацији, и колико је она морала да утиче на начин мишљења становништва, кад се оно идентифицира са интересима српске династије и револуционарног великосрпског покрета у тој мери, да се онај жигосе као шпијун и издајник, који је открио један део револуционарних великосрпских смутња...»

Ми смо цео чланак превели, али простор не дозвољава да се сав овде пренесе. доста је и оволико да се види како је Беч таксирао Бокеље и куда их је смештао. Његове убификације нису биле нетачне.

У следећем одељку ће се говорити о систематској и честој, каткад пркосној употреби и истицању српских националних символа.

Бокељи су своје српство истицали и у корпорацијама одн. установама. Скоро свако место је имало српску читаоницу, српску земљорадничку задругу итд. Многа су имала српска певачка друштва; најстарије канда у Српству јесте Српско певачко друштво

«Јединство» у Котору. У већем делу места пред Први светски рат постојале су српске соколске дружине «Душан Силни». Постојала је Српска гарда у Котору итд. Свему томе је учинило крај уједињење 1918.

За време Првог светског рата велики део Срба је био интерниран или евакуиран, а неки су стрељани одн. вешани. Њима је подигнут споменик при манастиру Савини. Најпознатији је случај капетана поморског Милана Срзентића који је стрељан у тврђави Шпањоли више Новог 1914. Хроничар пише (¹⁴²): «На губилишту је скинуо мараму са завезаних очију и узвикнуо непосредно прије него га је плотун покосио: Пуцајте крволоци, Живјела Србија». Тај је случај овековечио у веома успелој песми Војислав Илић-Млађи; али је нажалост тој песми дао наслов: Како умире «Далматинац». То је најбољи доказ колико су се мало разликовале прилике код нас.

И за време последњег рата су се бокелски Срби ванредно држали, и они који су остали били у Боки и они ван Боке. Нико од Срба није никад своје српство затајивао. Нарочито мени није познат ниједан случај да је неки Бокел, заробљен од Немаца или Италијана, казао да није Србин да би био ослобођен ропства. То су чинили други али не Срби Бокелџи.

У самој Боки било је и националиста и комуниста; ови први су били далеко многобројнији. Али ни једни ни други нису никад, и ни у каквој прилици, одрицали се српства, нити су тражили ма какве државне формације независне од српства.

Душан Бан је у једном америчком листу 1958 саопштио како је окупациони италијански командант захтевао да се скине са зидина Будве спомен-плоча у славу српске ослободитељске војске постављена 1918. Претседник општине Петар Лукетић се успротивио и казао да ће сместа дати оставку ако се «не опозове наређење». (¹⁴³).

После рата им је натурена једна до тада непозната народност, али је нико интимно и добровољно не прима.

Срби Бокелџи у емиграцији држе чисту и нефалсификовану српску линију; не само да их нема ван те линије, већ их једва има индиферентних. Све је то Србин, ватра жива!

Зато ја нисам, срећом, запазио да је иједан једини учествовао у некој манифестацији којом би се огрешио о српство. Напротив, у свакој српској манифестацији чују се, и виде се, и деј-

ствују и раде. Мало је међу њима печалбара, мање него из иједног другог краја Српства. Неки су успели да се подигну до водећих положаја српске емиграције.

Ниједан Бокељ није променио вером у емиграцији; тј. има католика који су постали православни, али нема обрнутих случајева. Они чувају и веру и народност отаца као иједна друга група Српства. Нисам нашао ниједну другу област из које потиче српска емиграција да је толико верна српском писму као што су Бокељи.

Ја се дописујем са 10-20 Бокеља у емиграцији. Сваки од њих ми је најласкавијим речима изразио допадање са мојим радом и уверавао ме да моју линију бескомпромисно следи. А нисам чуо заиста никад да је један једини Бокељ осудио мој национални став или се само од њега дистанцирао. Ја немам никакав покрет и не прикупљам присташе. Изражавам свој став и своје национално Вјерују без обзира да ли ће ико у свету бити са мном. Али ми је увек пријатно било уверавање Бокеља да ме разумеју, да ме подражавају, да мисле као ја. Доказ да су моје политичке мисли плод бокељског узгоја, коме много имам да захвалим.

VII. ЧУВАЊЕ СРПСКИХ НАЦИОНАЛНИХ ОБЕЛЕЖЈА

Вук Караџић је у своје «Ковчежићу» и у осталим својим делима, прославио то чисто српско гнездо, где се у највећој чистоти сачуваше: језик, ношња и обичај.

Сима Матавуљ у књизи «Бока и Бокељи» ⁽⁹⁶⁾

Да су се Срби Боке Которске очували у свој својој чистоти треба захвалити будном чувању њихових националних одлика и националних обележја. Под тиме се имају у првом реду разумети вера и српско име. Но те смо факторе засебно истакли, у посебним поглављима. Овде ће се навести како су Срби бокељски чували своја даља национална обележја: језик, писмо, симболе националне, да би се после, опет засебно, говорило о чувању народних обичаја, правних и општих.

I.

Бокељи су одржали свој језик чист и леп какав је морао првобитно бити. Попримили су многе италијанизме за време дуго-трајне млетачке управе, то се не може спорити, али мање него што су у Србији и Босни попримили турцизама. Облици сами језика, и његова синтакса, остали су недирнути.

У Боки је било несумњиво иностраних оаза, градови су били романски. Али бар пуну стотину година не постоји други матерински језик ниједног сталног становника у Боки него српски. И странци који се ту населе, најдаље у другој генерацији поприме српски језик.

Свакако у Боки има доста дијалеката, више него игде у Српству на тако малом простору. Доказ аутономије и посебности бокељских општина. Негде су се очували најпрвобитнији облици старог српског језика (као напр. у Кртолима мукло а), док се у Новској и Рисанској крајини и дан-дањи говори чисто херцеговачки. Разлике између дијалеката нису у томе што би један био чистије а други слабије српски, већ у изговарању (интонирању и наглашавању) појединих речи.

Још је Вук казао (⁷⁸, стр. 8): «Може бити да никако мјесто у народу нашем није тако важно и знатно за језик наш као права Бока (око Залива). . .»

У Предговору Љубишиних «Списа» изашлих у Београду после његове смрти (¹⁴⁴, стр. 49), али писаном по свој прилици од њега самога за живота, стоји изос.:

«Љубиша није учио српског језика на реторици књиге, већ из устију народа нашега на југу, гдје је матица и ковница пучких умотворина. . .»

О Боки пише немачки барон Ото Рајнсберг у часопису «Глобус» за 1864 (¹¹⁵, стр. 266): «Италијански се говори само у већим местима међу образованим лицима; у кућној употреби искључиво се српски језик јавља, јер су становници, са малим делом католика, сви словенског порекла.

Уопште за *српски језик* није ниједан предео толико важан и значајан као Бока, јер се тамо налази маса старословенских речи које нигде више нису уобичајене, а изговор, који у Славонији, Далмацији и Босни дозвољава да се одмах разазна припадник римске и источне цркве, у Боки је једнак код грка и католика. . .»

Немачки путописац Л. Ј. Кол, из половине прошлог века, казао је да у Котору претежно говоре италијански (¹⁰⁴, I, стр. 233), али — додаје он: «Све је то друкчије у осталим местима Боке, где . . се у породици *говори искључиво словенски (српски)*». Тако је писац сам казао: словенски, а у загради српски.

Језик којим говоре Бокелји сви писци називају српским, и стари и нови, и домаћи и страни, и Бокелји и Небокелји. Много смо примера навели у вези српског имена, неколико ће бити у вези писма. Овде треба такође неке посебно споменути.

У једном споменику штампаном код Миклошића (Монумена, 465) спомиње се српски општински канцелар у Котору још године 1454.

Хрватски писац Шиме Љубић писао је да су «дјела најстаријих списатеља дубровачких и которских родом српским или бар одгојених под упливом србског нариечја, како на примјер Шишка Менчетића, Ђоре Држића итд. . .» (¹⁴⁵).

Проф. Вас. Ђерић је на више места изнео (⁵, стране 6, 7, 8, 9) како се у давним актима писаним српски на преводу италијанском означаје да су преведени са «илирско-српског» одн. «илирског или српског».

Страни писци из прошлог и овог века зову такође језик Бокелја српским, као што је малопре наведено (у вези чистоте језика). Њима се може додати Јосиф Милер у књизи издатој 1884 (⁸⁴).

У репрезентативном опису Аустро-Угарске монархије који је изашао, веома луксузно у много томова, писао је проф. Марцел Кушар (мени је био директор Гимназије у Задру, а мом оцу професор у Котору) како се где зове језик који говоре становници Далмације. «Данас православци, како се сами зову, у Боки, као и остали који живе у Северној Далмацији, *дају свом језику назив српски*». (То им Кушар једва може да опрости: и што се називају православни а не кривославни, и што свој језик називају српским). (¹⁴⁶).

У Србини, извише Новог, постојала је, као што је познато, аутономна Поморска школа, из чијег Извештаја за 1885 годину (¹⁴⁷) преносимо следеће:

Први фондатор Јован Бошковић образује 1826 Фонд и већу суму новаца «оставља својој милој Отаџбини, да се приходом истих оснује и издржава школа српскога и италијанскога језика и морепловства» (и он Боку назива Отаџбином!).

Други фондатор Ђуро Ђуровић, пише у тестаменту састављеном у Трсту 1838 да оставља две куће «да се приходом истих оснује и издржава у Ерцег-Новоме школа српскога, италијанскога и њемачкога језика».

Јевросима Лакетић, «одива гласовите породице Владиславића, од које је гроф Саво свјетско име стекао био» «оставља у потоњој својој вољи добар дио свог имућа за просвјету своје отаџбине» (и њој је Нови са околином отаџбина) «да буде у ползу школе која се благонадежно исчекује да се установи по завјештањима почивших Јована Бошковића и Георгија Ђуровића, на српском дијалекту, словима кирилијанским или нашијем црквенијем буквама, ради ползе наше младежи. . .»

Још је Доситеј за време млетачке владавине писао да треба «у Луци Которској српско правилно училиште поставити» и да је у том циљу «родољубива душа, покојни Јован Николајев Јововић от Стратимирович ондје опредјелио био даром својим један дом и вертоград». (Соларић, ¹⁴⁸, стр. 61).

II.

Упоредо са српским језиком, у Боки се употребљава и српско писмо. Од Немањића још, од Светог Саве и његових епископа на Превлаци, Срби бокелски се не служе другим писмом до својом светом ћирилицом. Пошто од пре тога времена нема никаквих трагова српске писмености, може се рећи да је она сва дата у ћирилици.

Ми имамо споменика и из доба Немањића на ћирилици, разуме се камене, лапидарне споменике. Нарочито у некрополи на Превлаци (у Кртолима). Тамо се диже један стуб, и данас очуван, који је био на гробу Ђураша Илића умрлог приближно 1360. Тамо стоји «Раб божи Гураш, унук ставилца Гураша Вранчика, би у цара Стјепана трети витез. . .» Таквих споменика има по Боки још; вероватно ће се наћи и више. (Католици, и млетачки и домаћи, чинили су све да их нестане). Овај натпис на стубу витеза Ђураша саопштен је више пута; ја га преносим из Стојановићевих Записа (¹⁴⁹, I, број 120).

Код Фарлатија (управо Колетија) у Илирикум Сакрум (⁵⁴, VII, 211) стоји да је у будванској цркви Богородице од Кашћела, «веома старој», био урезан натпис на «рашком језику». Рашким је-

зиком се називао српски, чак специфично српски. Сад тог натписа нема.

У тек скоро откривеним фрескама католичке цркве св. Вазилеја у Столиву нађени су натписи латиницом и ћирилицом, боље рећи фрагменти натписа. Латиницом су писани на италијанском језику, ћирилицом на српском. Проф. Светозар Радојчић их баш тако обележава («Последња три реда *писана српски, ћирилицом*, имају мања слова. Талијански и српски текст писани су истовремено, истом руком», ¹⁵⁰, стр. 60).

То је било по свој прилици у XV веку, у држави Несрба. Проф. Радојчић пише поводом тога: «Двојезични текстови на делима наших сликара из XV века ретки су, али их има. Баш на делу који се приписује Которанину Ловри Мариновом (из год. 1469) на олтарској слици Богородице у фрањевачкој цркви на Омбли, на књизи коју држи Мадона, три четвртине су исписане латиницом, а четвртина ћирилицом» (цит. дело).

Омбла је не територији Дубровника и ми не бисмо о томе говорили да није пресумптивни сликар био Бокељ. У Столиву имамо италијански текст поред српског, у Омбли латински поред српског. Увек у католичким црквама.

Жиречек пише да латиница није била позната као словенско писмо на Приморју уопште. Он каже (²⁴, IV, стр. 63):

«У далматинским приморским градовима писало се латински и италијански латинским писменима, при чему се, све до 14 века опажају трагови тзв. лангобардског или беневентанског писма. Али су тада на Приморју словенски текстови писани само *ћирилицом или глагољицом*. (За глагољицу каже да је употребљавана северно од Сплита па све до у Истру и до Загреба). У средњем веку нема ни једне југословенске повеље, која би била писана латинским писмом. Такве повеље, писане латиницом, почињу чак и у Дубровнику и у Хрватској тек у XVI веку. Нешто раније, непосредно пред 1500 г., покушало се у Далмацији да се латиницом прво пишу словенски богоугодни списи и световне песме.»

Професор Славистике у Грацу, Словенац Грегор Крек, писао је прошлог века у предговору «Словенске Антологије» (⁷⁴) да се глагољица на Приморју има сматрати хрватским писмом «и сви њени споменици имају да се виндицирају хрватској писмености. На Југу (Приморја) у исто време, у саобраћају са Босном и Ср-

бијом, било је у употреби ћирилско писмо, које су Руси, Бугари и Срби били трајно примили и највећим делом су споменици на њему исписани српски».

У Боки је било много писаца у старини; било је штампара, нарочито у Млецима. Трагови бокелске писмености су знатни, и о њима је доста писано (у последње време Дејан Медаковић,¹⁵² који у својој студији даје преглед досадашње литературе).

Но сва та писменост је, уколико потиче од католика, била на страним, романским језицима (латинском и италијанском). Католици бокелски нису до 18 века никако, а после веома ретко и изузетно, писали на нашем језику латинцом. Аналогију са Дубровником Бока не показује.

Аката писаних ћирилицом има у Которском музеју, али само до године 1636 (Медаковић,¹⁵² стр. 21); Млечани су настојали доцније да се што мање народ с њом служи и чинили су разне сметње презентирању српских писмена. Али су место њих дошли италијански акти а не хрватски.

Будвански католички каноник, а родом из Будве, др Антон Којовић написао је још прошлог века на италијанском језику четири књиге под насловом «Анали ди Будуа», који су обухватили прве четири деценије прошлог века. Нису биле штампане никад у целини, али су објављени «одломци» од Р. Ковачића, и то, разуме се, италијански, а са «уводом ћирилицом», како пише дон Павао Буторац 1938 (¹⁵³ стр. 29). Друкчије није могло ни да буде: стари су Бокељи писали или италијански латинцом или српски ћирилицом.

Православни Срби писали су само ћирилицом и на српском језику (нешто славено-српском а нешто измешано са народним). Изузетка није било нити га је могло бити; онај који би написао нешто друкчије него ћирилицом, сматрао би се као да се одрекао и вере своје и народности.

И турске власти, једнако као и народ под Турцима у Боки, пишу српски, ћирилицом. Тако пише Владимир Ћоровић (¹⁵⁴) да су у време Бајазита (свакако другог, који је владао крајем XV и почетком XVI века) «турске власти, централна и провинционалне, писале својим потчињенима у Босни, Херцеговини и Боки Которској српски, јер провинцијалне власти су готово искључиво познавале само овај језик и ово писмо. У XVI веку још увек траје ова традиција».

Па и Латини су штампали српске књиге ако је то одговарало њиховим трговачким калкулацијама. «За српску културну историју свакако да је најзаслужнији Јероним Загуровић, познати издавач српских црквених књига у Венецији». (Медаковић,¹⁵², 15). «Прва српска књига коју је овај Которанин издао у Венецији била је Псалтир с последовањем и часловцем, који је започет 10 марта 1569, а довршен вероватно 1570 године. Исте године довршене су и остале књиге које су штампане у његовој штампарији, и то: Требник, Служабници и Октоих». (Цит. дело).

И синови Јеронима, Анђело и Ђовани Загуровић штампали су у Млецима 1583 «Наук карстијанки», «први католички катихизам штампан ћирилицом». «Ова је чињеница бесумње интересантна — пише Дејановић. Јер док је њихов отац покушавао своју трговачку срећу штампањем књига за православне, дотле већ његова деца подређују своје сличне књижевске намере католичкој пропаганди, за чије потребе уосталом и излази поменуто дело.»

За нашу аргументацију у овом одељку то је сасвим свеједно. Главно је утврдити да и отац и синови морају штампати ствари ћирилицом ако желе да нађу прођу међу православним Бокељима.

У Перасту, најкатоличкијој општини Боке, налази се од старина један мач којим су се «пасали перашки капетани или претседници општина и сматрали га обиљежјем своје власти и чували га у својим домовима» (¹⁵⁵, стр. 67). Тај мач «би могао попитати с краја XV или првих година XVI века» (цит. дело).

На мачу су урезана два старосрпска натписа у ћирилицу. На једној страни су прва три стиха Псалма 35, а на другој молитва Св. Николи (у савременом српском преводу: Свети Никола, који си брз на помоћи и снажан у боју, теби приступам и теби се молим; ти ми буди у помоћи; ја грешни слуга Вукша Степановић).

Дуго се веровало да је то мач Змај Огњеног Вука; историк Боке Петар Д. Шеровић је, канда дефинитивно, доказао да је мач припадао Пераштанину Вукши Стјепановићу. И он за време млетачке власти урешује мач српским словима, а перашки капетани не виде зазора да за време Млетака и Аустрије тај мач носе као ознаку власти у традицији старине.

Надбискуп барски Андрија Змајевић, Пераштанин, написао је још 1675 године једну расправу (књигу) под насловом: «Даржава

света, славна и крјепосна царковног лиетописа» и то ћирилицом! Књига није до данас штампана (вероватно баш зато што је писана ћирилицом). Змајевић је писао и латински и италијански, но кад је писао српски, писао је ћирилицом.

Рећи ће неки: можда он то није сматрао српским писмом. А баш га је таквим сматрао, јер у тој књизи описује «перашки мач» (Вукше Стјепановића) о коме је мало пре говорено, и каже, баш у тој својој расправи: «На истом мачу *сербскијем велицем словима* златом испуњенијем виде се и ове ријечи...» (¹⁵⁵, стр. 68).

Исти архиепископ Бара Андрија Змајевић саопштава како је била отворена прозелитска католичка школа 1689 у Будви, у којој је предавао унијатски свештеник дон Вучко Миџор. Он је децу учио читати и писати италијански, а само је веронауку предавао на српском. (¹⁵⁶, стр. 116). Али «шизматички калуђери» почеше да жестоко протестују «желећи да он поучава само читати и писати са словима илирским српским, а да остави латинска».

(Volendo loro ch'insegnasse solamente leger e scriver con li tali caratteri illirici serviani e lasciasse i latini.)

У судско-нотарским актима Котора стоји да је 27 новембра 1728 кнез Бечић из Паштровића предао Петру Фонтани, јавном тумачу словенског и српског језика у Херцеговоме «једну стару повељу, делом оштећену, *писану српским словима* аз, буки, вједи...» У оригиналу стоји: privilegio in bergamina antica, parte logorata, scritta con lettera serviana А, Б, В... Бечић је тражио да се преведе на италијански. (¹⁵⁶).

Као што се види, ћирилица је називана српским писмом и језик је називан српским ако је нешто штампано ћирилицом. Напротив, кад је, од 18 века, било што штампано латиницом (у данас немогућим комбинацијама слова), тај је језик називан словинским или нашким. Тако је Пераштанин дон Антон Ненада (Ненадић) издао неколико ствари у латиници средином 18 века. У једном делу, издатом у Млечима 1757 («Пут крижа»), стоји на насловној страни «Пренесен ис италијанскога на словински језик» (¹⁵⁷, стр. 100). У предговору његовог чувеног «Шамбока», у коме узноси подвиге два Доброћанина «Марка и Јоза браће Ивановића и њихове дружбе» стоји у II издању (1857) да је прво било издато без његовог знања и «без разума настојника словинског језика, с часа заљегоше многа помањкања... не ра-

зумијући добри утјешитељ нашега језика нимало» (цит. дело). И то понавља још једном.

Крајем 18 века Котор добива своју прву штампарију мало година иза како ју је и Дубровник добио ⁽¹⁵⁸⁾. У оба града отвара штампарију по један Млечанин, у Котору Франћиско Андреоло, и одмах штампа једну српску књигу ћирилицом. То је «Жертва Аврамова» од игумана манастира Фенека у Фрушкој Гори Викентија Ракића (г. 1799). За њу каже Мираш Кићовић ма је то «књига која је после ћирилских књига XVI века прва и све до 30-тих година 19 века једина српска књига штампана на домаћем земљишту» ⁽¹⁵⁹⁾.

Српске књиге су биле штампане и до тада, али не на српској етничкој територији (биле су штампане у Млечима, у Бечу, у Будиму, Лајпцигу итд.). Први предзнак домаћих штампарија појавио се у Котору. И Сремац, високи црквени достојанственик, штампа ту своје дело. Требало је још скоро четири деценије чекати док се појави нека друга српска штампарија (одн. штампарија са српским словима) на нашој територији. Млечанин је осетио, кад је нестало Млетачке државе каква слова и какву штампарију Бокељи требају.

И Доситеј је имао намеру да у почетку 19 века створи ћирилску штампарију у Котору, и то по наговору тршћанских Срба, али та намера није остварена. ⁽¹⁶⁰⁾.

У очевој библиотеци сам нашао збирку прогласа и наредаба аустријских команданата приликом прве окупације Боке 1797 и 1798, нарочито барона Томаса Де Барди, «цивилног и војног команданта генерала Аустријске Албаније» и генерала барона Матије Рукавине, команданта корпуса у Далмацији и Боки. Све је састављено искључиво италијански, али на лепом, класичном италијанском језику. Разуме се: Аустрија је дошла као наследница Млетака и продужила је њену праксу. У Прогласу генерала Де Барди од 1 септембра 1798 стоји ово ⁽¹⁶¹⁾:

«Велика је злоупотреба да су *српски папири* (Carte Serviane) који се подносе понекој установљеној власти преведени од лица која немају никакав легитимни статус и којима, усто, недостаје потребна способност. Потсећајући вас на старе прописе, ова генерална команда ставља до знања да сваки превод и *сваки српски папир* (qualunque Carta Serviana) треба да чине званични тумачи провинције, чији потпис доказује њихову легитимност;

иначе сваки други превод сматраће се као без важности, и неће моћи бити примљен ни у каквом уреду нити пред ма каквом влашћу. Предње ће се превести и објавити да би га сваки разумео.»

То је цела наредба или проглас. Не само да се у читавој књизи не спомиње језик хрватски, него чак ни «словински», како је од Италијана било уобичајено. Све се објављује италијански, и поред тога се каже да ће се чинити званични преводи на српски. Јамачно се под српским папирима разуме хартија написана српском ћирилицом. Друго српско писмо у Боки није ни постојало.

Аустриски командант Боке Гаус упућује Бокелџима априла 1804 Проглас у коме саопштава долазак његовог наследника Николетија. Проглас је штампан на три ступца, први италијански, други латиницом, а трећи српски, ћирилицом. (Буторац, ¹⁵³, стр. 194).

Толико је била ћирилица уврежена у Боки, да су се и Нерсри њоме служили ако су се у нечему обраћали на Бокелџе.

Тако је у архиви Општине Перашке доцнији которски бискуп (усташа) Павле Буторац нашао акт Жупаније вараждинске од 2 маја 1848 којим се обраћа Бокелџима и Далматинцима да се заузму за припајање тих крајева Хрватској и обећава све повластице. За тај «позив» Вараждинске жупаније (једине где Срба практично није било) пише Буторац у аднотацији: «Штампан ћирилицом у народној књигопечатњи дра Људ. Гаја у Загребу, са ручним потписом ,Скупштина Жупание вараждинске’.» (¹⁵², стр. 127).

Исте године, почетком августа, је упутио «одсек финацијалних послова државног банског вијећа... штампани проглас ћирилицом... Примјерак у Перашком опћинском архиву упућен је ,велечасној обћини православној’ у Пераст...» (а православној у Перасту практично није ни било). (Исто дело, стр. 138).

Велечасни Буторац се чак као чуди што је и «Објавленије» Владике Рада Вокелџима и Дубровчанима исте године писано ћирилицом, јер у аднотацији стр. 130. каже: «Примјерак тискане владичине објаве (ћирилицом) у Перашком архиву послат је ,поштеноме обштеству перасткоме и оравачкоме и морињскоме’ а стигао је 11 јуна...»

Разумљива је ствар да су Бокелџи отписали ћирилицом не само Владици него и «Славном Сабору Хрватско-Славонском у

Загребу»; у оба акта они доказују да су Славено-Срби, као што ће се видети на другом месту. Оба одговора је текстуелно саопштио Буторац у наведеној књизи (¹³², стр. 151 и 153). Говорећи на стр. 142 о одговору Загребу, Буторац утврђује: «Овај је одговор био написан ћирилицом, а потписан је талијански, што није чудо, јер је аустријска управа у оно доба... наметала Далмацији талијански језик...» О каквом «хрватском» писму ни говора.

Истог дана кад су упућени одговори на Цетиње и у Загреб, 13 јуна 1848 (приликом састанка на Прчању), састављена је и «Братска погодба бокељских опћина за међусобну помоћ и обраду», разуме се на српској ћирилици. (Буторац, ¹³², стр. 167).

Грамата аустријског цара Франца Јосифа I о установљењу Бокошторске епархије и именовању новог епископа (Герасима Петрановића) од 1874, опширна и дугачка, «написана на пергамени српским језиком и ћирилским словима, а тако је Превишње потписана. Чува се у епископији.» (¹⁶²).

Ствар једва чувена: Бечки ћесар доноси званичан акт из своје компетенције на српском језику и српски се потписује. Јер би иначе вређао Бокеље. Колика разлика према Србомрцу који се зове Јосип Броз «Тито»!

Немачки географ Х. Хасингер писао је 1928 у географском часопису Универзитета Фрајбург студију о Далмацији (¹⁶³), у којој се изос. налази и ово:

«Многоструки ситуациони односи далматинске земље утицали су и на образовање њене народности. Илирска племена образују најстарију историски познату подлогу. Келтска крв се ту мешала, грчки колонисти су се населили у приморским градовима, римски освајачи донеше свој језик и културу, походи Германа и Авара су вршени кроз ту земљу, Млечани се населише по обалским градовима, Турци наваљиваху тамо из позадине, али најпостојаније је ипак деловало словенско насељавање у IX веку, на северу хрватско а на југу српско. Оно је пресудно за данашњи јужнословенски језични и народносни карактер земље...»

«Са свим тим, у јужној Далмацији се стоји тачно на граници западног и источно-европејског културног бића, данас једнако као у доба Западног и Источног Римског царства. Претежна већина Далматинаца је дуго живела са Западом, пише латинцом

и католичка је. Но ипак на крајњем југу се појављују куполе православних цркава и почиње власт ћириловског писма...»

III.

Још једно српско знамење у Боки је нарочито пажено и истичано: то је српска застава. Верујем да нећу претерати ако устврдим да нигде друго у Српству нису у другој половини XIX века и у почетку овога толико вијориле српске заставе као у Боки. Вијале су се при црквама и у приватним домовима, на свадбама, на школским празницима (Свети Сава), а нарочито на многобројним «фештама» које су наизменично по целој приморској Боки слављене. Свака се прилика искоришћавала: и смрт, и рођење, и венчање, и слава да се српски застава поперу. На Медитерану је и онако обичај да се заставама попраи сваки важнији догађај (на лађама се, тј. између лађа, чак заставама и говори). То су бокељски и дубровачки Срби искористили и у своје сврхе.

Ја сам о овоме обичају Боке и привржености Бокеља српској застави говорио у другим својим делима. Тако у књизи «О заставама код Срба» (¹⁶⁴, пасим), и у књизи «Србија или Југославија» I (¹⁶⁵, стр. 108 итд.). То нећемо понављати, али не смемо пропустити да наведемо један догађај отпре 80 година, кад су Бокељи дигли устанак и бој повели под знамењем српских застава (што овде први пут доносимо).

Други Кривошишки устанак извршен првих недеља и месеца 1882 имао је неколико значајних појава које су му претходиле: напади на жандармериске станице, разоружање и убијање наоружаних жандарма итсл. Све се то десило последњих дана 1881 године, и описано је детаљно у књизи једног бившег аустриског официра, Хрвата, који је и тада и после (као пензионер) живео у Боки (⁷⁵).

У том делу, на стр. 110, стоји ово: «Следећег дана (то би имало бити 30 децембра 1881, ЛМК) појавише се у Котору људи у масама из Кривошија и околине, који су све могуће ствари покуповали али углавном највише оружја. Између осталог су Ришњани купили шест српских застава, које су, без икаквог страха и стида, развили и носили улицама и серпентинама изнад Леденица; ту су приметили неколико постављених стра-

жа (аустриских, ЛМК) и онда су махали заставама уз шенлу-чење и испаливање читавих салва...»

Мало даље стоји: «Стојану Ковачевићу, који се налазио за време атентата у Драгалу (под «атентатом» писац мисли напад на жандармериску касарну у Камену, ЛМК) дођоше следећег дана (то би имало бити 31 децембра 1881) 200 мухамеданаца и замолише да им се да оружје. То им је одобрено пошто су положили заклетву на српској застави. То су били становници Херцеговине, који се после овога повратише опет у своју домовину.»

VIII. ОДРЖАВАЊЕ СРПСКИХ ПРАВНИХ ТРАДИЦИЈА

Ну пошто је уведен обичај, још за Душана, ... не смијемо ми јутрос пресуђивати ни Законик ломити, што су мудрији мозгови усјекли и установили.

Стјепан Митров Љубиша
(У причању Вука Дојчевића:
Женски донос, празни понос).

I.

Српски карактер Боке Которске можемо да утврдимо још и у континуелности старосрпских традиција из области права, у одржавању правних облика и правних обичаја насталих под српском влашћу, у истоветности старе и нове српске правне свести. Ја мислим и тврдим да се у том погледу не може са Боком да мери ниједна друга српска област.

Ова тема заслужује посебан и опширан третман, који нам је у даним приликама једва могућ. Али се могу бар скицирати основне тематике и навестити главни аргументи.

Тројак је углавном српски правни континуитет у Боки: организаторан, нормативан и институционалан.

Организаторни, који се испољава у задржавању старих облика друштвеног уређења (жупа, кнежина, општина итсл.), и њиховом функционисању на стародревни начин.

Нормативни или реглементарни континуитет се одражава у ослањању на једнак или сличан текст правних прописа у про-

шлости и тадашњости, одржавању истог објективног права, истих норма, чак и формално позивање на те норме (цароставнике, староставнике итсл.) да би се тај континуитет јасније испољио.

Под институционалним континуитетом разумемо истоветност правних установа одн. правних институција (института) старог српског права и обичајног права Боке. Та истоветност не мора да потиче из истих норма; негде јој се чак порекло и не зна (као нпр. код задруге). Можда су неке установе настале у пост-немањињско доба, али су ипак древне и изразито српске. И систем казна спада у институционалну сферу.

Сви ови делови чине укупну правну повезаност; разликовање и подела горе изведена само су теориски, народу непознати. То је посебна и најтврђа врста повезаности са старином, која је оличена у пословици: Боље је да нестане село него обичај. «Како су наши стари утврдили», «како су наши стари обичавали», како су они мислили и радили, тако морамо да радимо и ми. Ту је основа ове везе са древношћу.

А та древност иде најчешће до средњевековних српских држава; у њима се налази ослонац и база за правни живот. Што је било пре тога, то нико живи не зна нити мисли о њему; што је дошло после сматра се као привремено стање које не сме да алтерира основе српског правног појимања.

Нека нам је дозвољено овде се што више позивати на друге писце, већином стране (несрпске), који су исту појаву запазили и своје гледиште јавно истакли. Истина, ту ће бити увек цитиране исте области, где је та појава била најизразитија. Али је она општа за све српске, па чак и неке католичке општине Боке.

II.

Прво ћемо споменути градове где становништво није било српско, па ни обичаји нису били српски. Али су њихове организаторне норме настале под српском влашћу и у тој форми вековима одржаване.

Главни град Боке Котор добио је свој Статут под Немањићима, 1301 године (¹⁶⁶). Он је после потврђиван од владара Немањића. Редигован латински, чуван је и доцније за све време Млетачке власти; он је био основа правног живота Котора све до

пре сто година (детаљније код Синдика, ¹⁸). На челу града је, према Статуту, био кнез постављен указом «Господина нашег, преузвишеног краља Рашке».

Други бокељски град, Будва, «предао се Млечима са законима које су уживали под деспотом Ђурђем, једнаким законима града Бара» (Мадираца, ³⁰, стр. 318).

Будвански Статут је много доцнији од Которског, но ипак је и он донет за време цара Душана, као што стоји у његовом италијанском тексту («Поставио га је Цар»); за време Млетака је понова редигован. (Јиречек, ²⁴, III, стр. 102.)

А сад да пређемо на села, углавном православна села Боке, груписана у кнежине, општине итсл.

Прво ћемо цитирати хрватског писца великог домета, проф. Владимира Дворниковића, шта пише у својој монументалној књизи «Карактерологија Југословена» (¹⁶⁷, стр. 853): «Ипак су и после Немањића преостале, као правни и државни рудименти неког прастарог стања, разне мале аутономне јединице, жупе или кнежине' као нпр. Паштровићи код Будве, Грбаљ у Боки идр. Ти жупски атавизми, не само на немањићском него и на другом југословенском подручју, доживели су понегде и почетак XIX века!»

На стр. 676 каже Дворниковић како се понегде још налазе «остац некадашњег прастарог племенског уређења». «А шта су Пољица, шта Грбаљ, шта Паштровићи, који су још до недавно — како је утврдио Ал. Соловјев — судили по Душановом Законику?»

Стр. 710: «У Мемоарима Матеје Ненадовића још се осећају племенски и братствени трагови по кнежинама и нахијама Србије. У старом племенском духу жилавије су биле монтегродне приморске кнежине и кнежинице': Кривошије, Убли, четири кнежине између Котора и Будве под скупним именом Грбаљ или Грбаљска жупа, Паштровићи у будванском приморју, Брајићи између Будве и Црне Горе итд.»

Далматински историк Фр. Мадираца пише (³⁰, стр. 324):

«И по престанку млетачке власти, задржаше Паштровићи старо општинско устројство и народни грађански суд који им је још 1266 одобрио Стефан српски. . . Народне скупштине су се одржавале на средини обале, на Дробном пијеску', мало пристаниште с најфинијим песком (Пусто жало). Била су четири суђе, 12 вла-

стелина изабрани од првих породица, по правилу сваке три године са извесним турнусом. — Сваки је домаћин имао право речи и гласа. — Један писар је бележио сваки збор, све одлуке и пресуде. — Суђе и господа бирани су у народној скупштини на Видов-дан; то се звало Банкада. — Они који су напуштали функцију предаваху новоизабраним: Законик, Староставник, Књигу (уписа) и Сребрни печат. — Суђе и властела полагаху заклетву да ће судити без подвала, према разуму и савести, да ће чувати законе, и да ће извршивати одлуке народне скупштине. . .

Сам суд је функционисао до г. 1805, кад га укидоше Французи и образоваше на његово место обичан синдикат (општинско претседништво).»*)

Немачки публициста барон Рајнсберг-Дирингсфелд, који је са својом женом, такође публицисткињом, провео дуже времена у Дубровнику, писао је 1869 у студији о Паштровићима ⁽¹⁶⁸⁾:

«Њихови обичаји, а то су обичаји старих Срба, нису се сачували, упркос разних владавина, ништа мање чисти и нефалсификовани него њихова национална независност и њихови сопствени закони.

Они су задржали свој засебан суд, који им је био зајемчен 1266 од српског краља Стефана и у који нико није смео да се меша. . .»

Писац, који је посетио био Паштровиће, помиње како се ови хвале да имају још неколико српских средњовековних хрисовуља.

Но нису само Паштровићи судили у својим судовима него скоро и све друге српске општине Боке. И није Паштровски суд укинут 1805, како пише Мадираца, већ је у многим предметима продужио да послује све до наших дана, као што је и Банкада паштровска била сазивана све до Првог светског рата.

Католички свештеник Пол Пизани (Француз), који је крајем прошлог века издао једну веома запажену књигу о поственецијанској Далмацији ⁽⁷⁵⁾, написао је у њој и ово:

*) Мада су многи ставови из овог цитата Мадираце преузети од Љубише (прича Кањош Мацедоновић на почетку), ипак смо сматрали поузданијим навести Мадирацу самога, и због његових додатака и због тога што је он архивски ствар испитивао.

«Бокељи, снабдени привилегијама, које су им признавале готово апсолутну независност, нису никад хтели видети у Млецима господаре већ заштитнике. . . Близина Црне Горе дозвољавала им је да су могли чинити притисак на млетачки сенат, да добију из страха што нису могли добити средством наговарања. . . Користећи млетачке сукобе, Бокељи су добили најшире слободе као награду њихове верности (нарочито због ,руске утваре' која је у 18 веку стојала иза Црне Горе). . . Млецима је Бока била потребна као зимско пристаниште њихове левантиске флоте: право да држе војнике у тврђави, проведитура и понеког млетачког магистрата, то је све што је тражио Сенат млетачки, а за све остало препустио је био Бокељима скоро апсолутну аутономију».

Скоро из истог доба су запажања немачког путописца који се означио само иницијалима фон Х. . . (⁷⁶). Он пише н страни 63: «Поред множине судова које је установила стара влада (мисли јамачно на млетачку), морала је она ипак допустити да стари обичаји долазе до изражаја, да не би са њима дошла у сукоб при другојачем поступању». Писац наводи више судских одлука Паштровића са заседања од 7 марта 1798 године; наводи их текстуелно.

Француски дипломат и књижевник Барон Адолф д'Аврил, који је многе књиге издао под псеудонимом Сирил, писао је 1876 под овим псеудонимом у путопису по словенским земљама (¹⁶⁹):

«Млетачка Република није никад тражила да наметне своју администрацију Словенима Боке: она се обично задовољавала тиме, да заузме Котор и Будву, где је држала проведитуре (потчињене задарском). Становници Боке су задржали своје законе, своје обичаје. Грађански и кривични процеси су вођени у језику земље. Магистрати су били домаћи, које је народ бирао сваке године; наследни су остали они (магистрати) који су постојали у време Срба. Ови главари беху слободни и горди, понашали су се као велике личности. (Спомиње грбаљске кнезове.)

Далеко од тога да траже паре од својих поданика, Млеци су их чак давали. Многе угледне личности примаху пензију. Млеци су само захтевали да бране границу од Турака, што су Бокељи радо чинили».

Паштровићи су као услов потчињености Млецима ставили одржавање својих дотадашњих правних обичаја и прописа. О томе саопштава Јован Радонић (¹), стр. 22):

«Четвртог априла 1423 паштровско изасланство од 14 чланова предало је млетачком адмиралу Франћеску Бембо услове под којима би примили млетачку заштиту. Адмирал је у име Републике прихватио ове услове и у име владе признао право племенитој општини Паштровића да бира себи сваке године кнеза, кога ће потврдити Млетачка република. *Овај кнез судиће у грађанским и кривичним споровима ,према старим њиховим обичајима и прописима' (secundum antiquos mores et Statuta). . . Овим уговором осигурана беше Паштровићима аутономија. Они бирају своје власти: кнеза, кога у XVI веку замењују четири судије биране на годину дана, а поред суђа бирају сваке године још и два војводе и извршно веће од 12 племића (од сваког племена по један), који врше судску и управну власт. Али над свима њима је Збор, састављен од свих домаћина. Он се састаје под ведрим небом, саслушава одлуке судија, војвода и извршног већа, одобрава их, учествује у суђењу, па издаје чак и законске одредбе.» (¹⁷⁰).*

Правилно је приметити Синдик (³², стр. 139) да је «однос паштровских власти према Венецији утврђен у уговору 1423 само у погледу кнеза, кога су бирали Паштровићи а потврђивала млетачка власт». О другим функционерима (Синдик погрешно говори чиновницима) нема ништа у уговору. Остају старе установе, али су оне могле бити и модификоване, јер контроле над тим није било. Који су стари обичаји, суверено је одлучивао само збор Паштровића. Он је заиста у току векова модифицирао своје установе, своју административну организацију, али материјални део права није мењао.

Што је најважније, то није неко ванредно, неправно стање, нека узурпација власти, несагласна са правним поретком државе којој су ове области биле подвргнуте. Напротив, то је саставни део правног поретка те државе, бар што се Паштровића тиче (а врло вероватно је аналогно поступано и са Грбљем). Јер су Паштровићи успели да им Млеци, још приликом њиховог потчињења Млецима (4 априла 1423), потврде старе привилегије, што формално-правно значи као да су им их они, Млечићи, дали. А стварно то значи да ће стари српски закони, статуту и

обичајно право на њима засновано, важити и даље као легални правни извори Млетачке републике за ову одређену област.

Јер прва тачка њиховог уговора састављеног на латинском и публикованог више пута (овде се преводи према латинском тексту код Новаковића, ¹⁷¹, стр. 118), гласи овако:

«Прво што гореозначени племићи (Паштровски) желе да преко свога збора изабирају кнеза (ректора) сваке године, који мора да буде потврђен преведрим дукалом, власт да се они сами управљају, и право којим ће се сами руководити у грађанским и у кривичним предметима према својим стародревним обичајима и статутима.»

Друга тачка гласи: «Исто тако на основу горњег преведрог дукала задржавају власт и бране њихова права и њихове границе, и, ако би ове њихове границе или стара њихова права требало повратити, зато што су она била силом отета или им одузета непријатељством, она ће бити васпостављена».

Једну посебну друштвену и правну формацију свакако је претстављао *Михољски Збор*, у коме се налазила и у коме је централни положај имала моја завичајна општина Кртоли. Да је то творевина из доба Немањића, о томе не може бити сумње. Немањићска лавра св. Архангела Михаила на Превлаци дала му је име и значај. Али ја досад нисам наишао на довољан број података који би расветлили правну карактеристику те формације. У сваком случају, она је продужила била свој живот и под Млецима, али не знам докле. Младен Црногорчевић је у својој студији посвећеној Михољском Збору цитирао један «спис из 1751» у коме се «помињу Луштице, Кртоли, Богдашићи и Љешевићи, који састављаху *Il Sborro di San Michiele*.» То преноси из књиге Црногорчевића, одн. његовог сепарата из београдског «Старинара» (¹⁷²) Ђорђе пл. Стратимировић (¹⁷³, стр. 209). Мој отац се дуго тим питањем бавио и оставио многе забелешке, за које не знам јесу ли очуване. У Кртолима има несумњиво традиција о томе.

Под Михољским Збором се не разуме само сабор пунолетних мушкараца једне области, већ и та сама област. У Средњем веку се звала Област Св. Михаила, доцније латински Метохија Светог Михаила (*Metochia Sancti Michaelis*), а после Михољски Збор. У студији Ђорђа Стратимировића одакле ово преносим (¹⁷⁴, стр. 208) стоји: «Данас народ зове негдашњу манастирску земљу Ми-

хољски Збор». Мој отац је то исправио и дописао «данашње манастирско подручје». Вероватно је то исто мислио и Страти-мировић: под земљом је разумео територију. Тек, та институција Збора је толико важна била, на се по њој назвала сва област (као што се зове краљевина, деспотовина, жупанија, кнежина итд. према носиоцима власти).

Бранислав Којић, описујући ту скоро село Богдашић, пише (¹⁷³, стр. 193): «У средини села налази се једна зараван, на узвишици, сва обрасла младом храстовом шумом а у средини ње стоји један прастари дуб «који нико неће посећи», јер се сматра као нека светиња. Накићеновић описује место где се држао Михољски збор и оно тачно одговара месту на коме се налази овај ороноу хрст... Оно свакако означава место, на коме су се држала већања Михољског Збора.»

Жиречек наводи неколико случајева «збора» првих година млетачке власти (²⁴, стр. 36). Тако 1422 у Драчевици (то је данашњи Херцегнови) «чине некакав збор» (*fanno certo sboro*). Један сведок изјављује пред дубровачким судом марта 1449 шта је чуо «на збору у Луштици» (*ad sborum in Lustica*). Августа 1443 продали су извесни Богдашићи «у име свих других Богдашића сакупљених на збору у свом селу» неке земље једном которском властелину (*vice omnium aliorum Bogdasichiorum, congregatorum in sborum in sua villa*).

Као што се види, Луштица и Богдашићи су имали и своје посебне зборове за предмете који се само њих тичу и опште Михољског збора ако се тицало целе заједнице.

Последње време под Млецима и цело време под Аустријом, Михољски Збор је био само историска реминисценција.

И у Грбљу је био збор главни орган Жупе и доказ признања њене аутономије: кад је било збора било је и ње, било је «слободе»; сваки атак на аутономију био је инагурисан забраном збора. Грбљани су се бунили често против которских газда, којима су били потчињени. На збору су формулисали своје одлуке, на збору су решавали да се буне. Туђинска власт чини одмах атак на саму установу збора. Ево шта о томе пише проф. Илија Синдик (³², стр. 161):

«С обзиром на аутономију, главни предмет борбе између Которана и Грбљана претстављала су два питања: држање зборова, тог основног обележја аутономних јединица у нашим примор-

ским крајевима, и избор кнезова. И у овом погледу Млечани су били попустљивији од Которана. Док су ови последњи у свим својим жалбама, протестима и захтевима пред Млетачком владом увек наглашавали да су зборови извор свих немира у Грбљу, Млечани су дозвољавали зборове у присуству три-четири которска властелина.»

И у дукалима саопштеним од Чермошника (¹⁷⁴) збор се на латинском језику назива зборум (sborum).

Которани су ипак у овом погледу победили. После треће буне у Грбљу, они су предложили изос.да се забрани држање зборова. Млечани су вешто одговорили (1454) да они неће засебном наредбом поништити повластице које су дали Грбљанима, јер су због саме буне све повластице престале да важе. (Љубић Моноумента). И, заиста, после 1454 не поставља се више питање зборова.

На крају тога века Турци су заузели били Грбаљ и држали га век и по. (Грбљани су радо примили турску власт, огорчени на которску властелу). Из тог доба немам довољно података. 1647 Грбаљ је понова постао млетачки (друга млетачка власт), затим 1702 понова турски, најзад 1715 трећи пут млетачки, али не више у феуду Которана.

Професор Синдик каже у поменутој студији (⁸², стр. 171):

У трећем периоду млетачке власти над Грбљом од 1715, ове им онда потврђују повластице од 1647. Грбљани сами бирају гувернера, сердара и четири кнеза. 1743 се потписују као «збор грбљански», «гувернадур, сердар, кнезови и главари грбљански» (¹⁷⁵, стр. 216).

Грбаљ је под Турском уживао самоуправу. Један наш муслиман који је истраживао турске архиве, писао је ту скоро (¹⁷⁶, стр. 73):

«Локална управа у самом Грбљу била је препуштена њиховим кнезовима. А приватноправне спорове рјешавао је црногорски кадија, јер је то био домен његове територијалне надлежности.»

Пераштани су одржавали зборовање испочетка у самој цркви Богородице на острву Шкрпјелу («Госпа од Шкрпјела»), и то «по старом обичају» «како се то каже у једном акту XVI века у старом општинском архиву у Перасту» (Шеровић, ¹⁷⁷).

На Прчању је одржаван сеоски збор под Млечићима. Шпиро Кулишић наводи архивске податке из 17 века (¹⁷⁸, стр. 197), у

којима се налазе овакве реченице: начинивши збор у својој реченој општини; са општом сагласношћу овог часног «Збора» (*avendo fatto il sboro nella detta sua villa; con comun consenso di questv honorato „Sboro“*).

У Љубишиној причи «Крађа и прекрађа звона» (⁹⁴), у селу одн. кнежини Побори, кад су установили да им је украдено звоно, «викне позивач с поклича *да иду сеоски домаћини на збор*». Такав је збор несумњиво постојао и у остале две суседне «кому-не»: Маине и Браиће. Постојао је у целој Боки. И сматран је као највиши, управо суверени, орган општества. Кад Махмут-паша хоће да пређе преко Паштровића упућује им поруку, која према Љубиши у приповетци «Поп Андравић нови Обилић» (⁹⁴) овако почиње: «Од мене, везира Махмута Бушатлије, паше скадарскога, *честитоме збору паштровскоме*, мили и драги поздрав...»

Док су једноверни Срби у насељима држали зборове целог насеља, дотле су нпр. православни Срби у Котору држали збор у цркви Светог Луке, како се жали млетачки провидур 1768. Они се држе «без пријаве и дозволе старије власти», како је саопштено у одељку IV ове књиге на крају (¹⁰³). Гдегод је био повећи број лица, ништа се није могло решавати без збора. Пошто је то српски обичај, то которски Романи нису у њему учествовали.

Реч Збор се није преводила ни на италијански ни на латински; она је била терминус техникус. Она је означавала састанке који се нису дали друкчије обележити. У доба Немањића су се и српски државни сабори називали зборови, или зборови српске земље (Жиречек, ²⁴, стр. 37).

На другом месту (I, 93) пише Жиречек: «У Србији су од Немање добро познати државни сабори (сбор), а тако исто и у Босни. На скуповима жупа или њених појединих делова расправљале су се ствари мање важности...»

«Исто тако јављају се у XV веку у Требињу властела и «сбор» као највиши ауторитет...» У Дубровачким жупама се још од 1279 скупштине називају латински *sborum sive parlamentum...*

Владимир Ђоровић га наводи у древној Босни и Херцеговини (¹⁷⁹), па да потврди његову општост цитира на том истом месту Љубишину причу о Кањошу Мацедоновићу где се спомиње Пашторвски Збор. Бокељске сачуване установе служе као пример

или чак као мерило за српске установе у другим српским крајевима.

У Црној Гори су имали своје зборове и нахије и племена и друге јавноправне корпорације. Али је постојао и имао велик уплив и велику власт укупан збор свих одраслих Црногораца.

Општи црногорски збор био је најважније управно и политичко тело у Црној Гори од њеног коначног пада под турску власт 1496 године до почетка 19 века.

Право учешћа на општем црногорском збору имао је сваки одрасли Црногорац. То је било питање части, па је на збору било просечно по 2000 људи, а понекад и 4000. Главну реч на њему имали су цетињски владика и најистакнутији главари Црне Горе. Збор је заседавао обично о празницима.

Општи црногорски збор доносио је најважније одлуке из унутрашњег и спољног живота народа. Имао је посредничку улогу између народа Црне Горе и Турака. На њему су претресана сва питања из односа са Венецијом, Аустријом, Русијом и другим државама и покрајинама. На њему су доношене одлуке о јединству црногорских племена. Почетком 19 века, под владиком Петром I све је мања улога општег црногорског збора, а оснивањем Сената 1831 године Његош је коначно укинуо општи црногорски збор.

Више пута је објављивано писмо Црногораца млетачком провидуру Марћелу од 27 новембра 1694 (Руварац, Л. Томановић итд.). Ја сам га нашао цитираног у једној расправи Р. Вешовића⁽¹⁸⁰⁾. На писму стоји да га је послао («потписао») «*вас збор црногорски*». Њим се нотификује да је митрополит Сава Очинић изабран «за духовног пастира и главу народа» од кнезова, војвода и целог Збора.

Љуба Стојановић је објавио једну одлуку из године 1748 која дословно гласи: «*Да се зна и да је вјеровано како ја владика Сава, митрополит цетињски, и господин војвода Вукадин Вукотић, и сердар Сава Петровић, и сердар Станиша Радонић, и прочи кнезови и све општество сената черногорскога, примамо Дака Сладојевича со свјема Вилусама и со свјем племеном Рићанима, да су у збор черногорски, и посад да су Черногорци увлек, да буду за Черногорце понијети зло или добро како и други Черногорци.*»^(149, V, 97).

Према томе: примити у «збор црногорски» значи исто што и примити у област Црне Горе, у њен државноправни састав. У томе је необично значајна ова одлука, али такође и у томе да се види како се постепено и помало развија административни и географски појам Црне Горе. Пре 200 година нису ни Вилуси и Риђани спадали у њ.

За зборове нижих тела каже Јиречек (²⁴, стр. 94): «У Црној Гори скупљала су се, још од памтивека, племена и братства, због решавања правних спорова, и то свагда на утврђеном месту, нпр. у Дробњацима на Зборној Главици. . .»

Као што се види, у свим српским пределима постојао је збор као врховни орган власти.

Тај израз је вековима у Боки одржан. Само је у Паштровићима местимично замењен доцније са италијанском речју банкада (Јиречек, ²⁴, III, стр. 36).

Збор је састанак слободних људи; познат је пропис Душановог законика (члан 69) да је себрима забрањен збор.

Толика је била аутономија бокелјских општина за време Млетача или боље рећи самосвест о тој аутономији, да су «своје подручје звали држава, дакако не у обичном значењу ријечи, премда су у ствари и биле државице» (Буторац, ¹⁵³, стр. 196).

Ја се сећам да сам наилазио на те примере, али их нисам бележио. Имам свега један забележен из Стратимировића (¹¹¹). Владика Стефан Љубибратић даје оставку на владичанство фебруара 1729, у којој каже да је био «Архијереј Далматиски и чести његоје Захумља, тј. Херцег-Новога и његове државе. . .»

И код Љубише налазимо овај израз држава, али, интересантно, не за бокелјске општине већ окоину Бара. У приповетци «Поп Андоровић нови Обилић» (²⁴) на више места Спичани спомињу «сву барску државу». То је једва више од једне бокелјске општине, али се не подудара са појмом општине. Вероватно је облик историски: оно што је под тим местом спадало у прошлости. Тако израз добива свој логични смисао.

И у «Причањима Вука Дојчевића» спомиње се Барска држава. Тако прича «Ако имаш злотвора, мати ти га је родила» (²⁰¹, I) почиње овим речима: «Бјеше се једном закрвавила Барска држава. . .» А у причи «Боље у памет икад него никад» (²⁰⁰, II), каже се на једном месту: «Просили Шестани по својој држави

милостињу...» Мислим да се и ту ради о Барској држави, јер они траже помоћ за зидање цркве и ван свога места.

За време Аустрије општине су задржале свој атар; нигде се није ништа територијално мењало одозго, али је аутономија јако сужена. Ево шта о томе пише которски бискуп П. Буторац (¹⁵³, 197/121): «Старе су прерогативе бокелјских мјеста и опћина помало укинуте. Опћинска аутономија модерном унификацијом законодавства није додуше укинута, али је била тек сјена старих повластица и компетенција из млетачке ере.»

На крају ћемо се позвати на Вука Караџића, на његове опште примедбе о овој појави, изражене у књизи «Црна Гора и Бока Которска» (⁷⁸).

Стр. 9: «Кад Турци Српском земљом обладају, ови крајеви дођу под Млечиће, а што они с мора нијесу могли бранити, оно им послје одузму Турци. Али ни Млечићи никад ове земље нијесу управљали сасвим по свом начину, него су само држали Котор и Будву, а народ се управљао по свом обичају, и Млечићи од њега веће користи нијесу тражили, нити су је имати могли, него да им чува крајину од Турака...»

Вук прича да су Млечићи имали своје провидуре по градовима, «и то су били главни чиновници млетачки; а земаљски или домаћи, за које се управо може рећи да су народом управљали, били су сасвим други.» И онда Вук наводи све «домаће» или самоуправне органе у појединим општинама. «Они су пресуђивали све цивилне распре по својим обичајима (а за криминалне судили су провидури), и све послове своје писали су српски.»

III.

Сем територијалних група постојале су и групе по персоналном принципу: братства и племена. И она су имала своје старином уврежене организације. Јиречек пише с главним обзиром на Црну Гору, но то важи мутатис мутандис и за Боку (²⁴, III, стр. 50):

«Према суседству чинило је племе једну политичку целину (члан се звао племеник). Оно је имало своје сопствене власти... Племене је своје скупштинe и судске састанке држало под ведрим небом на одређеним местима... Племене је имало заједничке пријатеље и непријатеље и своју сопствену војску... У војсци су

ратници распоређени по братствима... Племе изводи своје порекло од једне породице или једног човека. Па и свако братство (члан братства се зове братственик), које се дели на породице или куће, а заузима једно или више села, има свога родоначалника, по чијем се имену презивају братственици... С множењем становништва одваја се ново братство од старог...»

А професор Етнографије на Београдском универзитету Ерделјановић је писао иза Првога рата (¹⁸¹):

«У пределима динарских племена од Скадарског језера и Которског залива има четири српске области, у којима је доскора, а делом и сада, још једино у Словенству одржан племенски живот. Те четири области су ове: 1) *Источна Херцеговина* од реке Неретве до близу Которског залива... 2) *Бока Которска*, око Которског залива и југоисточно од њега, 3) *Стара Црна Гора*, између Херцеговине, Боке, Скадарског језера и долине реке Зете (уз њу, само малим делом, и *Црногорска Крајина*, између Скадарског језера и Јадранског мора), и 4) *Брда*...

Тако су се поступно, у току векова, делом од старих српских племенских целина а делом... од нових заматака формирала јака племена и створила јасно развијена племенска организација у овим пределима динарских Срба. У њима се од разгранатих српских родова и братстава, а негде и од њихових спајања и мешања са посрбљеним староседеоцима, створио први, најстарији слој српског становништва, који је, живећи кроз толике векове стално племенским животом стекао јако укорене навике оваквог начина живота...»

Највећи слависта свих времена проф. Франц Миклошич писао је у својој студији о српској династији Црнојевића (¹⁸²):

«Установе које наилазимо код црногорских племена добивају тиме једно веће, опште значење, што ми у њима распознајемо првобитно устројство словенске општине, словенске државе. У Црној Гори су сви једнаки: најсиромашнији може свакоме да одговори: «Нисам ја гори од тебе нити слабијег порекла». И у ношњи, и у начину живота, главари се ништа не разликују од осталих Црногораца... У овом устројству привредно је од особитог значаја патријархална задруга... Ништа мање значајна није ни крвна освета, која чува тело и живот у замену кад држава ову заштиту не признаје као своју задаћу... Народ се дели

на племена, племена на братства; на челу племена је наследни кнез...»

«Институције које се означају речима задруга, освета, племе и братство, војвода и кнез, кмет итд. претстављају старословенско племенско уређење... То исто важи за остала словенска племена...»

Истоветно је било уређење ових племена и њихов менталитет у Боки одн. Српском Приморју и у Црној Гори.

Немачки историк Лео, писао је у својим Предавањима о немачкој историји (¹⁸³): «Прокоп каже о Словенима ен демократија ек палају биотеузи (српски: живују у демократији према старом обичају). То је демократија рашчлањена на породице, у којој сваки домаћин и племенски старешина уживају патријархални углед (понекад их спољна опасност повеже у веће заједнице). Стање код Црногораца је и данас исто тако». Предавања проф. Лео односила су се на шести век после Христа. Толико наше племенско уређење има корена.

IV.

Што се тиче нормативне традиције, то се правна наука тек одскора почела бавити овим питањем. Тек од овог века. Пре тога никоме није ни на памет падало да постави једну такву тезу.

Највећи наш правни историк проф. Валтазар Божишић је у првом броју органа Београдског правног факултета, 1906 године (¹⁸⁴) изнео своју претпоставку да обичајно право Грбља и Паштровића није локално, да оно има свој далеки корен, и да се, врло вероватно, тај корен може наћи у средњовековној Србији, другим речима да су те две области продужиле да живе по српским законима и онда кад већ нису биле у склопу Србије већ туђинских власти (Млетака а Грбаль некад и Турске).

Али конкретне и поузданије податке, на основу детаљних испитивања на терену и у историји, пружио нам је један странац. То се појавио Рус, професор Историје словенских права на Београдском универзитету, Александар Соловјев, са тврдњом да се у Српском Приморју (тако га раније звао, али после Другог рата је морао да избегава овај назив, па говори о «Јужном Приморју» и «нашем праву»), судило за цело време Млечића, а делом и Аустрије, по Законику Цара Душана, нарочито у Грбљу и Паштровићима.

Ту је тврдњу поставио у «Архиву за правне и друштвене науке», органу Правног факултета београдског за 1933, и на ту његову тврдњу алудира проф. Дворниковић у мало пре цитираном ставу. Проф. Соловјев је објавио доцније и многу респективну грађу у «Споменику» САН за 1936 и 1938. После је он рекапитулативно се обазрео на сав тај свој рад 1947 у једној студији отштампаној у Сарајеву, где је то своје мишљење још јаче подвукао и поткрепио ⁽¹⁷⁵⁾. Ми ћемо овде пренети неколико ставова из те његове расправе:

Стр. 224: «У нашем чланку у Архиву г. 1933 скренули смо пажњу на то, да се традиција Душановог законодавства одржала кроз векове у Јужном Приморју — у аутономним жупама Паштровића и Грбља под млетачком влашћу. Ту су били чувани рукописи средњовековног српско-византског права, и то не у скамењеном облику, него преписивани, преимачивани, скраћивани и прилагођавани друштвеном животу у његовој поновној примитивизацији после пропасти наших самосталних држава — Херцеговине и Црне Горе. *)

Навели смо званични текст Душановог законодавства, уписан после 1767 у књигу званичних привилегија подарених Грбљу од млетачких власти; навели смо и тзв. Загребачки рукопис истог законодавства за који смо утврдили да он потиче из Паштровића, из манастиар Режевићског, према белешци Ивана Кукуљевића, који га је у Загреб донео. Доцније смо могли да наведемо још један рукопис из 'млађе рецензије', али старијих језичних облика, чији смо препис из средине XIX века нашли у Богишићевој архиви и за који је Богишић рекао да је његов оригинал носио наслов 'Законик од Паштровића'.

Постојање ових рукописа дало нам је повода да истакнемо нову претпоставку: иако су Паштровићи и Грбљали били аутономне жупе као и Пољица, нису никад имале неке засебне статуте налик на Пољички. По нашем мишљењу, за то није било ни потребе, пошто су се обе жупе у Јужном Приморју служиле

*) Како је различита терминологија употребљавања пре и после Другог светског рата нека покаже и овај пример. У једној француски штампаној расправи 1936 ⁽¹⁸⁵⁾ проф. Соловјев пише о «паду појединачних српских дужава у XV веку: Рашке, Босне, Херцеговине и Зете». После је морао писати «наше» државе! А то нису биле руске државе!

Душановим законима, — они садрже већим делом оно *жупско право* које се у тим областима могло примењивати.

Истакли смо и претпоставку да онај «*законик и староставник*» које би *паштровске судије* предавале својим *наследницима* сваке године нису били ништа друго него *рукописи Душановог законика* и са њим повезаног *Законика Константина Јустинијана*. . .»

Писац наводи нове, још непобитније доказе и наставља на стр. 231: «У сваком случају можемо тврдити да су се *паштровске судије* руководиле у извесним случајевима *рукописима Душановог законодавства*, од којих се један чувао у манастиру Режевићу (баш недалеко Дробног Пијеска, где се скупљала Банкада), а други је вероватно био чуван од Банкаде и од канцелара у Светостефанској општини. Тај зборник закона они су само наводили као цароставник, што је доцније Стјепан Љубиша назвао староставник. И једно и друго означава — Зборник старих српско-византских закона, закона благоверних царева Константина, Јустинијана и Стефана. . .»

И у француској студији изашлој 1936 о историји права на Балкану ⁽¹⁸⁵⁾ понавља проф. Соловјев своје тврдње овим речима:

Душанов Законик, мало измењен и скраћен «важио је као прави закон под влашћу турском и у аутономним приморским општинама (потчињеним Млецима) све до краја XVIII века (Грбаљ и Паштровићи). Треба напоменути да, док је Немањинска Србија напредовала мало по мало ка једној јединственој кодификацији, западни Балкан је радије тежио ка локалној аутономији».

Други Рус који се бави нашом Правном историјом, Владимир Мошин, дао је у Старицама Југ. академије у Загребу цео текст Душановог законика из манастира Режевића који се налази у Загребу (украден од Ивана Кукуљевића-Сакцинског) и у предговору потврђује наводе проф. Соловјева, посебно «да је прерада тога Законика настала у Српском Приморју између Котора и Бара вероватно у XV веку ⁽¹⁸⁸⁾, стр. 10). Мало затим каже: «Ако је заиста прерада млађе редакције настала у Српском Приморју на прелазу из XV у XVI век. . .» (онда је вероватно она имала утицаја на сремске и остале редакције).

Кад се позивају на правне изворе, на правну базу својих закључака и пресуда, Паштровићи у низу исправа из 16 и 18 века наглашавају да их доносе «по закону нашем». Доцније,

нарочито при прелазу у 19. век, кажу да одлуке доносе по «цароставнику». Синдик (³², стр. 154), на основу минуциозног испитивања, долази до закључка «да су законик и староставник Закон Јустинијанов и Душанов Законик, чији су прописи постојали у Паштровићима. . .»

На основу потпуно истих правних норма суђено је, изгледа, једнако у 18 веку као у 15. У правне прописе, обичајима пренете али први пут радициране у Душановом законуку, није нико имао куражи да дира. Могла су се мењати тумачења неких одредаба, али саме одредбе није нико сматрао компетентним да мења (Вид. мото овог одељка).

Стварно тако произлази из Уговора о подвргавању Паштровића Млечима из 1423. Ови су им дозволили, ови су их правно овластили, ови су их такође правно обавезали да традиционални правни поредак продуже као основу свога судовања. Мењања нема, јер би се тиме једнострано мењао уговор о потчињености Млечима. Ови нису признали Паштровићима право новог статуирања (*potestas statuendi*) већ продужења старих обичаја, на основу до тада постојећих прописа. То су уосталом «паштровска властела», «паштровски племићи» и тражили. Млечани су им признали један познати правни поредак, до тада примењиван. Обавезали су и себе и паштровску властелу да ће само такав поредак и у будуће да признају и да га сматрају легалним.

Дакле, по млетачком позитивном праву, Паштровићи ће се владати и судити «према старим њиховим правима и статутима»; не само то, него, ако би неко њихово старо право било изгубљено, и оно се рестаурира. Приснија веза са старином, са продужењем ранијег правног стања, не да се замислити.

Зато каже Стојан Новаковић у својим аднотацијама после текста Уговора од 1423: «Ове паштровске повластице, очевидно старије од млетачког господарства у Далмацији, држале су се, доиста, до краја млетачке владе и биле су, по средњевековном обичају, често потврђиване од познијих дуждева» (¹⁷¹, 121).

Строго узевши, Паштровићи нису имали аутономију у формалном смислу речи, право статуирања нових закона, већ само право и дужност одржавања старих закона. Правни назори и правна мишљења могла су се мењати, али их Паштровићи нису смели следити. Они то нису ни хтели. Они су тражили да суде по старом српском праву. То су им нови господари призна-

ли, и сваки је био задовољан. Овце су биле на броју а вукови сити. *)

И Синдик сматра ⁽²⁵⁾, стр. 148) «да су у Паштровићима кроз читав период млетачке владавине, која је трајала пуних 400 година, постојали услови за примену Душанова законодавства...» Да је та примена закона вршена, не може се сасвим сигурно установити али «има читих знакова и података које је, изгледа, први запазо Богишић и који... увелико оправдавају претпоставку да су у питању закони који владаху у старој српској држави.»

Но највећу сензацију претставља констатација учињена иза последњег рата да је у самом Перасту, чисто католичком граду, била још под Млечима «дуготрајна примена Душановог законика». То је рекапитулативни цитат из једне студије бокељског историка Петра Д. Шеровића у «Споменику» 1956 ⁽¹⁵⁵⁾. Тај исти Шеровић је, међутим, два пута раније обавестио научну јавност да је у Архиву општине Пераста нашао сукцесивно два акта у којима изречно стоји да су донета по Законику краља одн. цара Стефана. Оба су из прве четврти XVII века, око 200 година откад је Пераст потпао био под Млетке. Оба су из доба млетачке владавине. Најинтересантније је да је то била општина градског карактера иако словенског становништва (дакле без средњовековних градских привилегија) и место кроз католичко (по-католичено). Архиву те општине прегледали су раније само католички писци, већином клирици и србождери, у првом реду «први Хрват Боке» сам Пераштанин Фортунато Вуловић и бискуп-ушаша Буторац, такође прирођени Пераштанин. Постоји оправдана сумња да су они отстранили поједине акте којима се Српство Боке може да поткрепи.

Први је налаз Шеровића, кога ја сматрам далеко значајнијим од свих података Богишића и Соловјева, објављен у цетињским «Историским Записима» за 1949 ⁽¹⁷⁷⁾ на једном од последњих места као ствар скоро безначајна. Ту се саопштава један перашки «Проглас против псовке» од 25 августа 1624. Проглас је писан

*) У заоставштини академика Јована Томића пронађен је препис једног акта из Млетачких архива према коме Паштровски збор донесе г. 1769 једну одлуку у којој стоји да се сакупио «да отстрани тешке нереде међу нама који су настали противно нашим старим законима и обичајима» ⁽¹⁸⁹⁾. У оригиналу: *per levare le gravi disordini tra noi in contravvenzione delle nostre antiche leggi e costumi.*

на италијанском језику, а Шеровић га даје у српском преводу. На крају Прогласа стоји: «Ако би онај ко је некога увредио остао неповређен и ако би се доказало са два сведока да је он увредио свога ближњега горепоменутих речима, нека га наше веће осуди по законима краља Стефана (*secondo le leggi del re Stefano*) телесном казном као да је убио повређенога. И ова одлука би прихваћена и потврђена свим гласовима».

Шеровић додаје: «Под ријечима: по законима краља Стефана без сумње се има овдје разумјети Душанов Законик» и писац наводи за то своје аргументе.

После сам набавио други чланак Петра Шеровића у Историјским Записима (¹⁹⁰). Ту он текстуелно наводи један акт умира из самог почетка 17 века (1603) одржаног на острву «од Шкрпјела». И убица и убијени били су Пераштани, а судије («старци»), њих 24 на броју, били су из многих општина Боке. На првом месту је именован поп Стијепо из Кртола, потом градоначелник Пераста итд. Нису сви означени по месту борављења, још само један из Рисна и један из Кртола (Ћефалија). Кртоли су били мало место, прилично удаљено од Пераста, и скоро цело православно. Просто звучи невероватно да је прво именован «старца», нека врста претседника поротног суда, православног попа из Кртола. Записник, са пресудом, вођени су на италијанском језику, јер ју је писао Ђовани дал Капело из Млетака, а Шеровић ју је превео на српски (само он то не сме да каже, већ вели да је превео «на наш језик», сем ако то уредништво часописа није само изменило). У диспозитиву пресуде стоји да убица има да плати крв «*по Закону прејаснога краља Стефана, а по обичају наших крајева*».

Да се ради о Душановом законнику, о томе не може бити сумње; чак је и Млечанин, који је регистровао пресуду, означио њега Стефан, док је сва остала присутна лица са тим именом означио италијански «Стефано».

Правилно примећује Шеровић на крају излагања: «Пошто су у овом случају судије из разних крајева Боке, *то по овоме закључујемо да се Душанов Законик у оно доба, уз обичајно право, примјењивао покрај Пераста, Грбља и Паштровића, и у осталим мјестима Боке*».

Несумњиво су за судије одн. «старце» узимани познаваоци закона и домаћих обичаја. Није, свакако, случај да су двојица од

најважнијих судија (једини споменути по занимању поред синдика Пераста) из Кртола. Међу судијама је и Трифун Бућа, јамачно из Котора. Остала лица су означена по очевом имену а не по презимену сем једног Марковића. У *Кртолима, одн. у Михољском збору је несумњиво суђено такође по Душановом законнику. Та то је рађено у сенци Немањићске задужбине.*

Проф. Илија Синдик је указао на неке подударности Которског статута и Душановог законика: «У Которском статуту има, не само у питању законитости, него и у другим правним појмовима и схватањима, поглавља која потсећају на Душанов законик». (⁸, стр. 83). А тај Статут је примењиван и под млетачким властима.

V.

Без обзира на формалну примену Душановог законика, које није могло бити свуда (нити је свуда било «цароставника», самог Душановог кодекса, а ретко га је ко могао и читати), за правне односе је не мање важно да ли је он у материјалном смислу примењиван, дали су долазиле до изражаја његове институције и норме без обзира да ли су примењивачи били увек свесни тога.

Заиста су многе правне установе у Боки, које су се вековима непромењено сачувале, фрапантно сличне установама Душанова законика или старог српског права уопште. Задржане су исте правне установе, једнаке институције.

Институционални континуитет се одражава у свим областима права: у јавном праву, приватном праву, кривичном праву. Овде ће се све то само скицирати, јер исцрпна испитивања ове врсте не улазе у задатак књиге.

1) У јавном праву је одржан и до крајњих конзеквенција изведен систем демократије. Она не потиче из феудалне државе Немањића, али је општа словенска установа која је увек долазила до изражаја кад је јавни поредак није забрањивао. А у Боки је канда постојала и за време Немањића (разуме се: ван градова), јер је тада Бокељима била призната знатна аутономија. Можда она у Боки није никд ни престајала.

Спољна еманација демократије је Збор, о коме смо малопре писали. На њему учествују, са једнаким правима, или сви од-

расли мушкарци (способни за оружје) или сви домаћини. И у једном и у другом случају је демократија изразита и пуна, једнакост неприкосновена. Пример Паштровића, вековима непромењен, то најбоље доказује.

За разлику од Црне Горе, у Боки није било *класе* главара, већ су и све месне старешине биране од Збора, и то на веома ограничено време. Јача братства су, истина, имала више шанса да добију те положаје, али је неретко биран и претставник слабијег братства ако се одликовао чојством и јунаштвом. Једино у Грбљу су биле четири кнежине са кнезовима увек из истих породица, али је та установа настала за време Турака, кад је Грбаљ делио исту судбину осталих нахија Црне Горе.

Црквени послови су обављани заједно са световним; није се у томе правила разлика, јер је верски мешаних предела било врло мало, и верска мањина била је сасвим незнатна. Углед попова је био велик, нарочито ако су из старих, традиционалних поповских кућа (што је било правило). Али је и ту владала пословица: јаче село од попа (као и друга: јаче село од кмета, обе еманација демократије). Пошто су попови били доживотни, они су престављали највиши друштвени положај (опет за разлику од Црне Горе, која је имала и војводе, сердаре итсл.).

У уговору између Млетака и Паштровића од 4 априла 1423, којим се ови стављају под млетачку заштиту, стипулирају они да плаћају данак таман онолико колики су плаћали деспоту Ђурђу Бранковићу «према старим обичајима» (*juxta mores antiquos*). И стара српска норма пореза мора се одржати! (Податак из Ч. Мијатовића, ³⁹, стр. 170; он сам наводи оригиналне акте одакле је податак црпео).

2) У приватном праву су две стародревне установе доминирале: патриархат и задругарство.

Патријархат је потчињеност оцу одн. домаћину, која је, такорећи, апсолутна. Не значи то да домаћин све одлуке сам доноси; он се често саветује са пунолетним синовима и укућанима. Али је његова реч последња и безусловна. Нарочито то важи за жене: оне се нису изједначивале са мушкарцима. Свака је од њих припадала или оцу или мужу, па се то читовало и у називима: Стане Перова, Јоке Никова итд. Ниједна није могла егзистирати за себе, ни у стварности ни по имену.

Задругарство је такође једна животна форма по превасходству српска (али не искључиво; има је и код других Јужних Словена но не свих и не свуда). У Боки је породично задругарство доскора постојало; ја сам познавао неколико задружних кућа. О породичним задругама код Срба је толико писано, да ја избегавам ма шта додати.

Не знам порекло задруга, но свакако је оно стародревно. Она није ништа друго него једна проширена форма патријархата и прелазни облик ка братственичком и племенском уређењу.

Дуго времена пошто сам ово био написао нашао сам код највећег балканског историка, румунског професора Јорге, ове речи ⁽²²⁾:

«Код Срба, и само код Срба, по једној специјалној традицији, заједно се ради и заједно се станује. То је задруга, чије постојање потиче од патријархализма и патријархата».

Проф. Ватрослав Јагић је писао у своме Архиву (XV, стр. 116): «Време српске самосталности изгледа да је било мање погодно за постанак кућних задруга него доцнија времена, пуна опасности, под турском владавином. Сад, као што је познато, свуда рапидно назад ује ова у принципу древна институција».

Жиречек наводи ⁽²⁴⁾, III, стр. 63) једну парницу у Котору око г. 1465 између сељана Михољског Збора и которске властеле која им је забрањивала да саде нове винограде. Ова села су имала, истина, мало породица, али су породице бројиле «десет, 15, 20 и још више лица». То је друга генерација под млетачком влашћу задруге!

Постојале су у Боки, као и у целом Српству, још имовинско-правне резидуе племенског уређења: заједнички пашњаци, ливаде, шуме итсл. Братства су обично имала заједничка гумна, заједничке бунаре («бистијерне») итсл.

Жиречек наводи за друге српске области: «Племе је, на својој тачно обележеној територији имало заједничке племенске испаше и шуме. . .» ⁽²⁴⁾, III, стр. 50).

Све су то стари српски имовински облици који су допрли до наших дана.

У старом Српском Приморју било је имовинских облика који су се звали «кнежине». Жиречек ⁽²⁴⁾, III, стр. 193) каже да су то «добра некадашњих кнежева или удеоних владалаца међу владаочевим имањима у Приморју».

Не треба пренебрећи ни установе наследног обичајног права које такође има свој корен у дубокој старини (несумњиво српској). Тако нпр. и поред обавезних одредаба Аустриског грађанског законика, који је мушку и женску децу стављао на равну ногу, који је удови умрлога остављао четвртину итд., све те установе се нису могле увести међу Србима Боке. Сестре су на основу судске пресуде или нотарског распоредног решења примале свој део и сместа га, истог дана, преносиле на браћу. То је исто чинила и мајка према синовима. Тако се вековима одржало имање у истом братству. Јаче су биле старе установе од нових државних прописа и моћне власти која је за њима стојала. Јер је Србин из Боке у њима гледао туђе прописе, који га морално нису обавезивали. Он је продужио живот по српским обичајима проистеклим из некадашњих српских норама (писаних или неписаних).

Побратимство и кумство нису такође искључиво српске установе, али су оне код Срба добиле нарочите облике и посебну важност. Те су установе одржане у целокупном Српству, и свуда подједнако. У истом облику оне се јављају у Боки.

3) Кривично-правне установе нису ништа мање показале своју резистентност. Никакви закони туђе земље која је Боку анектирала нису могли да измене правну свест народа нити да потисну уврежене установе. Нису ни судови могли да ствар сасвим за себе арогирају; народно судовање је ишло поред државног, и народ је само оно прво сматрао интимно својим и морално обавезним.

Ту треба прво навести крвну освету и умир, затим каменовање итсл. Све сам те установе ја претресао у скорашњој књизи «Правни институти у Његошевим песмама» ⁽¹⁹¹⁾, и не мислим да их понављам. Исте су установе важиле у Црној Гори и у православној Боки на овом терену. Све имају древну основу, која, можда, није сасвим српска, али је током времена несумњиво србизирана. Доказ да исте установе имају Срби и удаљенијих предела, а немају Несрби истог краја.

Крвна освета је нарочито била развијена у областима Средоземља, мање у унутрашњости Србије. Али је Законик Душанов нигде не забрањује (Јиречек, III, стр. 159). Чак је вршена за

време цара Душана, како мало затим Јиречек наводи.*) Он даље каже: «Још и данас у Херцеговини, Боци Которској и Арбанији судском казном за убиство не уклања се ни најмања обавеза за освету, јер је крвна освета приватна ствар и она тражи неку нарочиту одмазду по *обичајном праву*.»

Ово сам нарочито подвукао, јер одкад је, ту скоро, изашла моја књига «Правни институти по Његошевим песмама» читао сам два пута у београдским новинама да су приликом суђења Арбанасима за убиство на Косову и Метохији, рођаци убијеног бацили бомбу на убицу или га погодили пушчаним метком. (Један је извештај из Приштине од 6 октобра 1959). Јер се не сматра да се судским пресудама васпоставља повређено право.

Шпиро Кулишић наводи из прчањске архиве један случај са почетка 17 века који је у овом погледу врло карактеристичан (¹⁷⁸, стр. 198). Један Прчањанин убио другог у Млецима 1605 године (тамо се наводе и имена). Онда су обе стране дале пред млетачким властима изјаву да се неће више гонити и нападати док се не умире «*према обичају отаџбине*» (*secondo il costume della patria*), што значи према обичају који у Боки влада, и који на тај начин млетачке власти признају. Они су чак далеко у Млецима живели по обичајима Боке, које су собом носили. Мада су били млетачки поданици, они нису отаџбином (патријом) сматрали ову област млетачке државе, већ само Боку.

Разуме се да је установа мира после крвне освете њен саставни део. Она је до танчина регулисана обичајним правом.

Има још цео један низ установа скоро истих у старом српском праву и праву Боке под Млецима а делом и под Аустријом. Њих је већим делом набројио проф. Синдик у поменутој студији (³², стр. 179 ид.). Нарочито је указао на подударност извесних на први мах неуобичајених одредаба Грбаљског статута први пут саопштеног од Вука Врчевића. Указао је (а пре њега и проф. Соловјев) да су неки термини у судским пресудама из Паштровића идентични са терминима Душановог законика, нарочито у вези са поротом.

*) У малопре наведеном примеру суђења у Перасту по «Закону прејасног краља Стефана» из почетка 17 века, који је саопштио Петар Шеровић (¹⁵⁶), баш се један случај крвне освете ликвидира по том Закону.

Синдик закључује: «Треба имати у виду да су не само судије и канцелари, него целокупно становништво са писаним законима, услед дуге употребе која је трајала неколико векова, били сродили у толикој мери, да су их знали напамет и често идентификовали са народним обичајима». Оно нису увек били свесни извора, али су инсистирали на «старим обичајима».

Не треба заборавити да многе одредбе Душановог законика нису уопште могле да дођу до примене, тако одредбе јавно-правног значаја, одредбе о верама, о класним диференцијацијама итд. Оно што је народ трајно реципирао и верно примењивао у Боки Которској, то је, можда, једна четвртина, и мање, Душановог законика. «Једноличност сеоског живота», како каже Синдик, свела их је на још мању меру у селима. Отуда су се они могли заиста памтити од сваког просечног човека и стриктно примењивати.

4) Што се судова тиче, већ цитирани хрватски писац Дворниковић ⁽¹⁶⁷⁾ пише на стр. 710: «Аустриска царевина, кад је мировним уговором добила Боку, морала је још неко време не само да трпи него и да помаже стари патријархални «народни суд», јер својим управним и судским апаратом није могла да размрси старе преостале личне и племенске спорове бокешког становништва. . . Још г. 1848, под Аустријом, пресуде народних судова' у Приморју биле су извршне.»

IX. ОДРЖАВАЊЕ СТАРИХ СРПСКИХ ОБИЧАЈА

Бока је крај где је српски народ можда најбоље очувао своја предања и своје обичаје, и где је «сваки трећи човјек од природе пјесник и говорџија».

Марко Цар

(У студији о Љубиши као предговору његовим «Приповјестима», СКЗ 177, 1924).

I.

Несумњиво је да се и по томе може одређивати национални карактер једне области: какви обичаји тамо владају, у чему се

они разилазе а у чему идентификују са обичајима других група исте нације. Затим, да ли су обичаји нови или преузети из прошлости и строго, скоро без измена, одржавани вековима. Из које прошлости су узети и чију старину одају. На шта се рефлектују и позивају. Итд.

Реч је о «фолклорним» обичајима, јер су правни обичаји истакнути мало пре. Али између њих нема сасвим јасне разлике нити је увек могуће повући тачну границу. Чак прелазе једни у друге: оно што се нпр. у слободној држави обављало као део правног поретка после је задржало снагу обичаја. А санкције су му скоро истоветне, нарочито социјалне санкције (друштвени презир, избацивање из заједнице итсл.).

Исто тако између верских и световних фолклорних обичаја није често могуће направити отсечне границе. Нарочито код нас Срба где је вера неодојива од нације. Крсно име је нпр. једнако религиозан акт као и друштвена светковина профаног карактера.

У Предговору скупљених Списа Стјепана М. Љубише које је почео био да издаје његов син крајем прошлог века (¹⁴⁴) стоји да је Љубиша причао: «Код Срба највиши дио народнијех обичаја стоје у тијесној свези с вјерским обичајем, тако да је тешко вјеровати да је добар Србин онај који те обичаје презире или ладнокрвно штује, па био он турске, католичке или православне вјере. Ти су обичаји спасили код Срба народну свијест, они ће је и гојити».

Цео српски народ је очувао своје древне обичаје до наших дана као ретко који други народ света. Многи су фактори томе допримогли, али највише збегови и изолираност под Турцима. То су страни писци већ више пута истакли.

Али је Бока сачувала те обичаје можда више него иједан други крај Српства. Бока која у целини никад није била под Турцима, а и онај део који је био Турцима потчињен остао је под њима непун два века. Бока, која лежи на мору и изложена је дотицају целог света. Она која би морала постати космополитска, остала је више национално чиста него ма који српски крај. Та чистота се запажа и у обичајима.

Обичаји Боке, то су обичаји Срба и Српства, и то махом стародревни адети. Они су српски или зато што су у истом облику били неговани од старих Срба, или што је општим хришћанским

одн. балканским обичајима дата једна српска нота која их чини специфичним, или што су општим обичајима народа исте цивилизације утиснут српски национални карактер.

«Бока је земља старих традиција», како је рекао Антон Дабиновић, професор Правне историје на Загребачком универзитету, настављајући даље: «Повучена од дотицаја са страном својим дубоко урезаним, тешко приступачним заливом, пресејчена високим планинским бедемом од свога црногорског залеђа, Бока је вјековима сачувала неки посебан друштвени уређај и старе установе, каквих нема у другим крајевима Приморја» (192).

Свој чувени «Ковчежић» Вук Караџић је скоро сав посветио Боки и њеним обичајима (7). После наслова налази се слика Ришњанина у народној ношњи. Први чланак под насловом «Срби сви и свуда» највише је посвећен Боки. У преамбулу његовом стоји: «Ово је писано још 1836 да се штампа пред књигом „Црна Гора и Бока Которска“». Други чланак носи наслов «Бока Которска». Трећи «Рисански обичаји». Четврти «Српске здравце»; послао поп Вук Поповић из Рисна према казивању попа Марка Комненовића из Кривошија. Итд.

Хрватски географ Модестин пише (193): «Вук Караџић и Вук Врчевић славе Ришњане што су најбоље очували чистоту језика, народну ношњу и обичаје».

Војвођанин, Арса Пејовић, доцнији књижар, у опису борба црногорских 1876, казао је за Боку и ово: «Народне светковине и народни обичаји подржавају онај прави српски дух, који се тако лепо сачувао код бокешке Србадије» (136, стр. 31).

Шћепан Митров Љубиша наводи у свом «Шћеману Малом» одговор маинског кнеза Јанка Станишића которском провидуру кад му овај тражи издавања Лажицара (94): «Ми се заклесмо једном бити вјерни дужду, али наше старе обичаје чувати као очи у глави; ово нијесмо ни предали ни продали, ово је јуначка дика коју ћемо бранити као старински аманет».

Кад кнез Стеван Штиљановић напушта «отаџбину», тј. Паштровиће и Приморје српско, он поручује Паштровском збору: «Чувајте обичај и народност као очију зеницу. Настати ће времена тамна и крвава да ће се многи одрицати мајчина млијека. Благо оному који у таквом метежу не изгуби свијест свога племена и величанство свога имена». (Љубиша, 94, Скочидјевојка).

Бока је заиста сачувала обоје, и «свест свога племена и величанство свога имена», српског имена. То је могла сачувати, као што сам Љубиша наговешта, једино чувајући своје народне обичаје. И чувала их је будно, брижно, нежно. Никад и низашта није пристајала да их жртвује и да од њих отступа. Ако игде важи дословно српска стара пословица «Боље да пропадне село него обичај», она важи у Боки.

Бока је земља реда, регула, дисциплине, осећаја колективне одговорности. Ништа се не ради самовољно и без обзира на остале чланове заједнице. Ту се Бока битно разликује од суседне Црне Горе, за коју је казао игуман Теодосије «Наше земље не трпе регула». (Његош, Шћепан Мали). У Боки су личности оригиналне као игде на свету, и нико неће да мисли и да говори једнако као други, али сваки поступа једнако као други. Нико и не сања да «игра ван кола». Нико није доскора смео ни да помисли да предлаже ма какве измене у стародревном обичајном поретку. Његове регуле се примају као да су божанске догме.

Фолклорни обичаји Боке до скорих дана били су најмноговрснији. О њима је веома много писано; један бокељски врло плодни писац посветио им је скоро цео свој живот (Вук Врчевић), а десетине и стотине других дали су интересантне прилоге. Можда значајнији извор од свакога другог за спознају бокељских обичаја претстављају дела Стјепана Митрова Љубише: Његове Приповјести црногорске и приморске и Причања Вука Дојчевића.

И у новије доба их је научно и синтетички приказао етнолог Шпиро Кулишић у делу сваком доступном, где је наведена и богата литература (али ни издалека потпуна, ¹⁷⁸).

Овде није место да се сви ти обичаји описују и да се износе у детаљима, јер то није циљ ове расправе. Главно је утврдити да ти обичаји имају древну основу, да су продужене еманације старо-српског живота, да се и у њима и са њима српски карактер Боке читује и испољава.

То признаје, можда и невољно, први «Хрват» Боке, проф. Срећко Вуловић. У своме приказу «Народног живота Боке» у репрезентативној едицији описа Аустро-Угарске монархије он пише (⁶², стр. 186):

«Треба само погледати народне светковине, било код римских католика који чине добру трећину целокупног становништва и

највећим делом живе на обали, или код припадника грчко-источне вере, који углавном насељавају брдске пределе, па ће се човек лако уверити да *су све ове светковине у пуном смислу речи верско-националне*.

Сад он помиње изос. како се ватра ложи уочи Видовдана, Ивањдана и Петровдана (стр. 191). На следећој страни каже: «Што је другим народима први мај, то је јужним Словенима уопште Ђурђевдан». Нису то јужнословенски, већ чисто српски обичаји. И шта има Јужно Словенство са Видовданом?

Велики слависта Павле Јосиф Шафарик каже у Историји српске писмености (¹⁷⁴) да онај ко хоће да се упозна са српским обичајима, треба да прегледа Вуков Српски Рјечник где ће их највише наћи. Он упозорује специјално на неке изразе где се ти «обичаји и навике» Срба налазе, изос. Ђурђевдан, Ивањдан итсл.

Вук Караџић у својим «Обичајима народа српскога» (¹⁹⁵, стр. 67 исл.) описује «Ивањ дан и Петров дан», где наводи како Срби уочи та два празника пале ватре. Његово излагање почиње речима: «Срби приповиједају да је Ивањ дан тако велики светац, да на њега сунце на небу трипут од страха стане. . .»

Савремени етнолог Шпиро Кулишић, говорећи специјално о народним обичајима Боке, каже (¹⁷⁸, стр. 212):

«У народним обичајима очувани су елементи патријархалног живота и патријархалне културе. Видан одраз патријархалних односа и традиција посебно је сачуван у женидбеним обичајима. . . Неким женидбеним обичајима, који су се у истом облику сачували у свим овим местима, налазимо извор у институцијама средњег века. . .»

Разумљива је ствар да савремени научни истраживач у Југославији треба да до крајности избегава ма какво истицање српских манифестација Боке.

Два обичаја треба посебно истаћи: то је слављење Крсног имена и Ношење крста. Јер ти обичаји имају у Боки своје особености, а несумњиво су национално радицирани. О свадби и са њом скопчаним обичајима, који одају витешко доба а у позадини и страх од отмице довојке, изнеће се само неколико ставова који истичу национални карактер и овог обичаја.

II.

Крсно име славе сви Бокeљи, тј. сви бокeљски староседеоци без обзира на веру. И сви га називају једнако: «Крсно име».

А Крсно име или Слава, то је обичај свих Срба гдегод се налазили и у исто време обичај само Срба. Никаква друга етничка група не зна ту установу и нема тај обичај. Француски географ Жил Сион писао је 1919, приказујући француско издање Цвијићевог «Балканског Полуострва»:

«Сваки Србин врло живо чува успомену на своје претке и прославља их Славом, овом породичном свечаношћу која, како је то рекао Јован Цвијић, допушта да се позна српска земља као што карактеристичан фосил допушта да се позна један геолошки слој.» (О томе поближе у свесци под ¹⁹⁶ стр. 58).

У народној песми из Босне, у збирци Б. Петрановића, ђак-самоук упозорuje цара Симеона коме се на слави служи:

Господине, царе Симеуне,
Када двориш, ти браће не двориш
Веће славна светитеља свога;
И двори га вазда и довијек
Сваки Србин по закону своје.

Дакле сваки Србин двори свога свеца по свом закону, тј. обичају који се не може мењати.

Вук Караџић пише (¹⁹⁵, стр. 69): «... Сваки Србин има по један дан у години којег он *слави*, а то се зове *Крсно име*, *Свети*, *Свето* и *Блат дан*» (подвлачење Вуково).

Католички свештеник дум Иво Стојановић из Дубровника писао је поводом слављења Крсног имена од католика дубровачке околине (¹⁹⁷, стр. 148):

«Јужни Словени дијеле се у различита племена... словеначка, хрватска, српска и бугарска. Сви су имали мање или више исте обичаје, али, како згодно примјети Богишић, *крсно име карактеристика је српског племена*. У данашње доба гледа се на сваки начин, с извјесне стране, утаманити *тај српски обичај*, а највише у Конавлима.»

Жалим што не знам где је то написао Валтазар Богишић, који је не само био наш најбољи познавалац народних обичаја, него још и Конављанин. Али се у цитат дум Ива Стојановића

не може сумњати: он је био скоро савременик и пријатељ Богишићев.

Да обе вере у Боки славе Славу, о томе саопштавају сви писци који овај проблем дотичу. Прво сам «Хрват» Срећко Вуловић (који се на немачком и италијанском назива Фортунато). Он каже на стр. 192 поменутог дела (⁶²):

«Свака божешка породица, па припадала једној или другој вери, слави Крсно име, тј. неког свеца као свог посебног породичног заштитника. Свако племе или братство слави исто Крсно име.»

И српски етнолог, проф. Ердџановић тврди то исто: «Крсно име славе у Боци сви Срби, и православни и католици» (⁸¹, стр. 20). На страни 24 каже да се у новије доба «славски обичаји код Црногораца у многоме разликују од оних у Боци у којој су се стари обичаји много боље одржали. . .»

Један аустриски официр, јамачно Хрват из Хрватске, који је осамдесетих година прошлог века описивао Боку у којој се био настанио, казао је и ово (⁸⁵):

«Обичаји црквени и верски грчко-источног обреда су најразноврснији и народ их савесно обавља. Нарочито треба поменути лепи народни обичај слављења Крсног имена, коју сваке године прослављају све породице. . .»

Не знам да ли је Врбанић хтео рећи да само «грчко-источно» становништво слави Крсно име или такође и католици домороци. Оно су га доскора славили једнако свечано и прилежно као православни. У мојој општини, где је остало око 20 католичких породица проверених под Млецима, носили су чак пуње и просфоре у цркву, све док није почетком овог века дошао за њиховог пароха бивши «опат св. Ђорђа» у Перасту, и сам Пераштанин, дум Марко Томичић, школован у Падови. Отац ми је причао о том доследно вршеном обичају католика кртољских (из села Богишића). Ранији попови су радо узимали вино и хлеб, који при католичком богослужењу немају никакву функцију, или зато што се нису усуђивали да обарају обичај, или зато што им је та храна била добродошла (цела њихова парохија није бројила више од 20 кућа!).

Бокељски католици су напустили извесне српске обичаје, али слављење Крсног имена нису напуштали никад.

Описујући бокељске католике, који су некад били православни, Љубиша у причи Продаја патријара Бркића (⁹⁴) каже изос.: «Забораве на сој и поријекло, од свог се јата личе и стиде, мрзе му језик, старину и обичаје; само још шарају јаја, *славе Крсно име* и налагају бадњаке, или да нас боље варају или што им није мило с Богом ратовати».

И у скорашњем опису бокељских обичаја од Шпира Кулишића (¹⁷⁸, стр. 204) истиче се да још и данас «Старије католичко становништво ових мјеста без изузетка слави крсно име (крсну славу)». Али сам писац детаљно наводи колико је католичко свештенство радило на томе да се ова прослава или сасвим укине или бар да се што скромније и невидљивије прославља.

У студији о Постанку Крсног имена, штампаној 1920, Босанац Владислав Скарић тврди да је тај обичај настао на Приморју и одатле пренесен у остале српске крајеве (¹⁹⁸, стр. 261 ид.). Он тврди чак да је Крсно име «првобитно било обичај католичких Срба» (стр. 270). А стварно многе околности говоре да су првобитни бокељски Срби били католици.

III.

Други обичај приморских Срба, формално религијски а стварно фолклорно српски, то је Ношење Крста. Он је био у рукопису ове књиге у детаљима описан. Срећом, писац је био позван да објави засебно збирку својих религијозних састава и он је то учинио у колекцији «Свечаник», Минхен, св. 32. Збирка носи наслов «Из српског верског живота» (¹⁰²). На странама 172-182 налази се расправа «Ношење крста код Срба, специјално у Српском Приморју». Књига је изашла 1961, још је сасвим свежа и доступна, што нас ослобађа обавезе да ма шта овде понављамо.

IV.

Свадебни обичаји, који су до у најмање танчине регулисани стародревним обичајима, од којих се за живу главу не би одустало никад и нигде, описивани су можда највише. Овде, разуме се, не могу се ти детаљи преносити. Изнећемо само два-три момента из којих се очитује српски карактер и овог народног обичаја.

Кад се девојка просила у Боки била је скоро стална формула одговора опа девојке који је пристао на брак, дозивајући браћу и синове: «Е, браћо и ђецо, кад ћемо одредити дан свадбе, да буде збор збором, а одговор с Богом, да буде срећан, као међу срећну браћу Србе и Бокелје.» (Накићеновић, ⁵⁹, стр. 327).

И Љубиша описује једну прошевину (⁶⁴). Кад је извршена, просилац каже изос.: «Од овијех младенаца што заручисмо дај Боже лијеп пород: девет синова као девет Југовића, а десету кћер за милост». Југовићи су идеал онога што тек има да се роди. Они су идеал и као јунаци и као следбеници Лазареви, као Срби. Срби не налазе идеале ван Српства.

Предраг Ковачевић, професор Наутике у Котору, дао је детаљан опис веридбе и свадбе у Паштровићима XX века. Тај његов опис је пренео и календар «Америка» за 1951 (¹⁹⁹):

Тамо стоји изос.: «У четвртак прије свадбе *извјеси се окићени српски барјак*, који се поздравља пуцањем из пушака, на врх куће, као знак да наступа весеље и свадба...» Свадба је обично у недељу; «сватови полазе овим редом: *Барјактар са окићеним српским барјаком*, мачетар са исуканим мачем, првијенац...»

«Домаћин именује старог свата, који је обично и старјепшина братства...»

V.

И у многим другим приликама истиче окупљени народ своје српско осећање: при светковинама јавног и приватног карактера, код здравица, поздрава итсл.

То чине и жене, нарочито при тужбалицама. Сам Вук Караџић је навео јодну «тужбалицу сестре попа Марка Самарџића, којег су Турци Никшићки на Омутић су три његова синовца на вјери посјекли 1848 године» (⁷⁷, стр. 206). Сестра много јадикuje за ваљаним и знаним братом. Али му замера, као и сестра Батрићева из Горског Бијенца, што је веровао Турцима: он је морао знати да су Турци били вазда крвници «нашој руци»

Од Лазара, нашег цара,
Ране љуте!
Српске мајке оцрнили,
Нама црно!...
И освети јадне Србе,
Божја правдо!...

Српском сину нека врате
Бедовину...

Као што су мушкарци користили гусле да се национално егзалтирају, то користе наше жене као тужбалице.

И мени су годинама препевали тужбалицу моме ђеду коју је држала мајка дра Филипа Лазаревића из Грбља, једна од најбољих тужбалица Боке. Ја сам свега два-три стиха запамтио из почетка:

Није лако рећи прото,
Попе Лазо...
Српкиња те већ не роди
Никад више...

И 1848, и 1897, и увек кроз историју, бокељске жене су биле, једнако као и људи, свесне свога и њенога (бокељскога) Српства.

VI.

Не треба још заборавити народне песме: Бока спада у ред класичних земаља српске народне песме. Не може се рећи да је ту народно певање развијеније него у суседној Црној Гори и Херцеговини, али није ни заостајало за њима. И у Боки је свака српска кућа имала гусле, и скоро свака по неког гуслара. Ништа народ није више одуховљавало и раздрагавало од песме уз гусле.

Било је, разуме се, и оригиналних песама, спеваних ад хок. Али најлепше српске песме не потичу из Боке, ако се изузму бугарштице, које су спецификум Српског Јадрана. Главно је то да се исте личности и исти догађаји опевају у Боки као у свим другим српским крајевима. Не опевају се локални јунаци, већ свесрпски. Марко Краљевић није ништа мање слављен у Боки него у Македонији. Исто тако цар Лазар, Милош Обилић итд. И то у шеснаестосложним бугарштицама као у десеторосложним обичним песмама. Ове последње су, свесрпске, доцније потпуно истиснуле бугарштице. У епици није се више Србин из Приморја разликовао од Србина из Загорја.

А то је оно што ми желимо да нагласимо.

Један од најбољих познавалаца српске народне поезије, Артур Серензен, који је о њој дао небројено студија (највише у Јагићевом «Архиву за словенску филологију»), писао је у XV књизи

«Архива» да је «јуначка песма Старе Србије нашла на обалама Јадрана своје последње прибежиште». Јер је то једини крај био «ђено клети Турци никад не доходе» (тако он каже).

VII.

Има доста и витешких српских обичаја очуваних у Боки. Један је у почетку прошлог века описао Бокељ свештеник, Кирил Цвјетковић (¹²⁹, стр. 16 ид). Он је био искушеник манастира Савине 1806 кад се појави руска флота а онда главом цетињски митрополит Петар I. Народ Херцеговога и околине ставља се под његову власт, и он *им предаје барјаке за «крјепости»*. Митрополит тражи да се народ закуне «*да ће свештене барјаке бранити до последњих сила*». «Народ једнодушно повиче «Заклињемо се», а и по старом српском обичају, махајући голим мачевима, заклињали су се прахом својих преткова да до гроба вјерни хоће бити».

Цвјетковић изречно каже да су махали голим мачевима, тј. из корица истргнутим мачевима «по старом српском обичају». То је било 1806, а стари обичај је морао вековима бити исти. И то српски обичај, а не бокељски, херцеговачки, црногорски или какав слични. Мене је, као Бокеља, из целе Аутобиографије Кирила Цвјетковића највише импресионирао овај став.

Срби бокељски су увек, уз црногорску ношњу, носили и оружје, све до последњег устанка 1882. У ствари, сва три устанка (1848, 1869, 1882) покренута су и због забране ношења оружја. Бокељима је изгледало да их власт жели деградирати на жене, и они на то никако нису пристајали. И у томе су били доследни српским обичајима. У народној песми стоји:

Овакви је адет у Србљака,
У Србљака, добријех јунака:
Ђегођ дођу, под оружјем сједе,
Прек' оружја ладно пију вино,
Под оружјем и санак бораве!

Тај српски адет био је у српској Боки до крајности поштован и примењиван.

Л И Т Е Р А Т У Р А

- 1) Л. М. Костић, Хрватске Чињенице, «Канадски Србобран» од 19 маја 1955; Влахо Раић, Срби и Хрвати, «Канадски Србобран» од 26 маја 1955; Још једна хрватска фалсификаторска књига, «Канадски Србобран» од 13 марта 1958; Хрвати и Вока Которска, «Канадски Србобран» од 5 маја 1955; Још једно хрватско «знанствено» дело, «Канадски Србобран» од 6 фебруара 1958; «Хрватска Вока Которска», «Слобода» од 10 маја 1958; О католичким Србима из Воке Которске, «Слобода» од 10 априла 1959; Један жалостан јубилеј у Воки Которској, «Српско Јединство», Чикаго, 29 јануар 1953; «Ја уопште нисам Србин», «Канадски Србобран» за 1957; Неколико података о Српском Приморју, «Канадски Србобран» од 14 новембра 1957; Хрватске аспирације на Боку Которску, «Слобода» од 10 маја 1960; Још о хрватским аспирацијама на Боку, исти лист од 1 септембра 1960; Српство и Море, исти лист од 10 септембра 1960; Које је српско море, исти лист од 20 септембра 1960; Одвајање Србије од Мора, исти лист од 20 октобра 1960; Српство и Вока, «Канадски Србобран» за јули 1960; и Стјепан Митров Љубиша је – Хрват! У књизи «Обмане и извргања као подлога народности». Српско-хрватски односи последњих година. III свеска. Хамилтон 1959. Библиотека «Српска књига». Стр. 93/94. У књизи «Мегаломанија једног малог и нескрупулозног народа», Свеска II «Српске Књиге», Хамилтон 1955, одељак XIX. «Приморје» и Додатак «Хрвати и Вока Которска» (стр. 71 ид; 84-85).
- 2) Dr. Rudolf Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti, Izdanje Matice Hrvatske, Zagreb 1906.
- 3) Ivan Nep. Jermešić, Narod Hrvatski, 1899.
- 4) Vjekoslav Klaić, Ime Hrvat, Zagreb 1890.
- 5) Проф. Вас. Ђерић, О српском имену по западним крајевима нашег народа. II изд. У Биограду 1914, стр. 153.
- 6) Др. Бранко Миљуш, Лажна сведочанства. Фабриковање документације. (У једном канадском листу с краја 1959; исечак нема датума).
- 7) Сима Симић, Прекрштавање Срба за време Другог светског рата. Титоград 1958.
- 8) Филип Цемовић, Споразум Цветковић-Мачек. «Братство» Торонто, јуни-јули 1960.
- 9) Др. Ватрослав Мурвар, Хрватска и Хрвати, Чикаго 1953.
- 10) Влахо А. Раић, Хрватска и Србија. Прилог сређењу Подунавско-јадранско-балканског сектора. Буенос Аирес, 1953. Пишчева наклада.
- 11) Душан Ван, Вока није спорна. Американски Србобран од 14 маја 1958.
- 12) О. Dominik Mandić, Crvena Hrvatska u svijetlu povjesnih izvora. Čikago 1957. Hrvatski povjesni institut, knj. I.
- 13) У стварању државе и нације. Задатак историје. Поводом предавања д-р Бранка Пешела «Хрвати и Југославија» на Српском народном универзитету у Чикагу 28 новембра 1959. Један југ. канадски лист који се штампа ћирилицом, број од 25 фебруара 1960.
- 14) Др. Јурај Крњевић, Пазимо на наше море. У Београду су подијелили Југославију. «Хрватски Глас» Канада, 20 јула 1959.

- 15) Др. Бранко Пешел у Чикагу. «Савез Земљорадника», двоброј новембар-децембар 1959.
- 16) Сава Бјелановић, Дон Михо на бранику. Задар 1883.
- 17) Leopold Freiherr von Chlumecky, Kaiser Franz Josephs Balkanpolitik. Osterreichische Rundschau, 1 Dezember 1908, S. 323.
- 18) Илија Синдик, Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа. САН, Историски институт, књига 1, Београд 1950.
- 19) А. Мајков, Историја Српског народа. Превео Ђ. Даничић, II издање, Београд 1876.
- 20) N. Jorga, Formes byzantines et réalités balcaniques. Leçons faites à Sorbonne. Bucarest-Paris 1922.
- 21) N. Jorga, Relations entre Serbes et Roumains. Bucarest, 1922.
- 22) N. Jorga, Cinq Conférences sur le Sud-Est de l'Europe, 1924. Bucarest-Paris.
- 23) Фердо Шишић, Како је постао данашњи географски појам Далмације и питање сједињења с Хрватском. Алманах «Јадранска стража» за 1927.
- 24) Константин Јиречек, Историја Срба. Превео и допунио Јован Радонић. I-IV књига, Београд 1922-1925.
- 25) Фрања Рачки, Борба Јужних Словена за државну независност. САН, Посебна издања, Друштвени и историски списи, књ. 38. Београд 1931.
- 26) Franz Miklosich, Die slavischen Elemente im Magyarischen. . .
- 27) Giuseppe Gelcich, Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro (fino al 1492) Zara. 1880.
- 28) Ami Boué, La Turquie de l'Europe, IV tome, Paris 1840, p. 410.
- 29) H. F. Rödlich, Skizzen des physisch-moralischen Zustände Dalmatiens und der Buchten von Cattaro. Berlin 1811. S. 44.
- 30) Dott. Francesco Madirazza, Storia e costituzione dei comuni dalmati. Spalato 1911.
- 31) Н. Дучић, Вока и Зета. Границе Воке и Зете почетком 15 в. . . Гласник Друштва српске словесности, Београд 1875.
- 32) Илија Синдик, Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу. Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I. САН. Београд 1951.
- 33) Хамид Хаџибеговић, Неколико турских докумената о Грбљу из XVII столећа. Споменик Српске академије наука. Одељење друштвених наука. Нова серија 7. Београд 1956.
- 34) Дон Антон Милошевић, Кула Баја Пивљанина, београдски лист «Република» за 1956 (немам тачан датум, али је чланак дум Анта датиран 15 априла 1956).
- 35) Др. Никола Ђорић, Град Котор до год. 1420, с особитим обзиром на босанску превласт (1385-1420). Стара Градишка без године (око 1925). Штампано латиницом.
- 36) Fr. Miklosich, Monumenta Serbica. . . Viennae 1858.
- 37) Чед. Мијатовић, Балшићи, Скице за историју Зете. Глас САН, Београд 1880.
- 38) Миленко М. Вукићевић, Историја српског народа.
- 39) Чедомил Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић, Господар Србима, Подунављу и Зетском приморју. Књ. I, Београд 1880.
- 40) В. Григорович, О Србији и њеј отиошењих к сосјдним државам, преимущественно в 14 и 15 столетиях. Казан 1869.

- 41) Петар Панић, Смедеревски град на Дунаву и његов господар Деспот Ђурађ Бранковић. «Република» број 536 од 7 фебруара 1956.
- 42) Др. Ј. П. Поповић, Промењива седишта српских владара у Средњем веку. Часопис «Тамо Далеко», Мелбурн (Аустралија) бр. 5, 1959.
- 43) Лазо М. Костић, Српске престонице по Боки Которској. «Америка». Српски народни календар за 1961.
- 44) Станислав Краков, Преко Високих Дечана и Ловћена у Приморје. Алманах Јадранска Стража за 1926 годину. Београд 1926.
- 45) Pavao Butorac, Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića, Split 1927.
- 46) Constantin Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Denkschriften der kais.-österr. Akademie der Wissenschaften. Wien 1902.
- 47) Dr. T. Maretić, Slaveni u davnini, Zagreb 1889. Naklada „Matice Hrvatske“, стр. 67.
- 48) Carl von Czörnig, Ethnographie der österreichischen Monarchie. Wien: I Band 1857, II und III Band 1855.
- 49) Kaspar Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme. München 1837.
- 50) Wilhelm Tomaschek. Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. Sitzungsberichte der Phil.-Hist. Classe der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, CXIII Band. Wien 1886.
- 51) D. Raffinger. SJ. Der Serben katolische Vergangenheit. „Stimmen aus Maria Laach“, 55 Band, 1898.
- 52) Глигор Станојевић, Неколико статистичких података о Боки Которској из средине 18 столећа. Споменик САН. Одељење друштвених наука, Нова серија књ. 7. Уредник Илија Синђић. Београд 1956.
- 52а) Стојан Новаковић у Споменику Српске краљевске академије књ. 18, 1892, стр. 53. Вид. од истог писца Путничке белешке 17 и 18 века. Годишњица Николе Чушћа књ. 17. 1897. стр. 136 ид.
- 53) Матковић, Путовања по балканском полутоку. Рад Југ. академије знаности, 42, стр. 162.
- 54) J. Coletti (Farlati, Riceputi) Illyricum Sacrum, VII vol. 1817, p. 217.
- 55) Петар Д. Шеровић, Бока Которска у доба Немањића, Алманах Јадранска стража за 1926 годину, Београд 1926.
- 56) Др. Јован Вукмановић. Паштровићи. Антропогеографско-етнолошка испитивања. Цетиње 1960.
- 57) Ferdinand Baron von Andrian-Werbung und Paul Hunfalvy, Ethnographische Einleitung. – „Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild“. 1-2 Band. Wien 1887.
- 58) Јован Цвијић, Балканско Полуострво и Јужнословенске земље. Основи антропогеографије. Књ. II. Београд 1931.
- 59) Поп Саво Накићеновић, Бока, Антропогеографска студија. Насеља српских земаља, књ. IX. Уредио Јован Цвијић. Српски етнографски зборник. Издаје Српска краљевска академија наука. Књ. XX. Београд 1913.
- 60) Јован Ердељановић, Етничко сродство Бокеља и Црногораца. Глас Српске краљевске академије наука, 96. Сарајево 1920.
- 61) Петар Шеровић, Бијела у Боки Которској. Старине и поријекло становништва. Споменик САН, Одељење друштвених наука, Нова серија књ. 7. Београд 1956.
- 62) Fortunat Vulović, Das Volksleben in der Bocche. Die öst.-ung. Monarchie im Wort und Bild. XIII Band: Dalmatien. Wien 1892.

- 63) Österreichische Statistik. Die Bevölkerung der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder nach der Volkszählung vom 31. Dezember 1880. I Heft: Nach der Religion, Wien 1882.
- 64) Österreichische Statistik. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890. in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern. I Heft, Wien 1892.
- 65) Österreichische Statistik. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. I Heft, Wien 1902.
- 66) Österreichische Statistik. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Wien 1912.
- 67) Marino Sanudo Torsello, Istoria del Regno di Romania. Kod: Hopf, Chroniques Gréco-Romanes, p. 142.
- 68) Damaskin Grdanitchky, L'influence occidentale sur l'architecture religieuse en Rascie du XII au XIV siècle. (Thèse de l'Université de Fribourg) Belgrade 1924.
- 69) Миодраг Ал. Пурковић, Авињонске папе и српске земље. Пожаревац 1934.
- 70) Јован Радонић, Штампарије и школе Римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку. Посебна издања САН. Београд 1949.
- 71) Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века. Посебна издања САН, књ. 155. Београд 1950.
- 72) K. S. Draganović, Massenübertritte von Katholiken zur „Orthodoxie“ im kroatianischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft. „Orientalia Christiana Periodica“. Volumen III. Roma 1937.
- 73) Е. Н. М. (Епископ Никодим Милаш): Списи о историји Православне цркве у Далматинско-истријском владичанству од XV до XIX вијека. Књига I. Задар 1889.
Documenta spectantia historiam orthodoxae dioeceseos Dalmatiae et Istriae a XV usque ad XIX saeculum. Volumen I, Jaderae, 1899.
- 74) Др. Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку. САН. Београд 1912. Стр. 139.
- 75) L'abbé Paul Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815. Paris, 1893.
- 76) R. von H.g, Reisen durch das österreichische Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818. Eine umfassende Darstellung des Landes und der Sitten, Gewohnheiten und merkwürdigsten Gebräuche seiner Einwohner. I und II Theil, Meissen 1822.
- 77) Вук Стеф. Караџић, Вока Которска, «Ковчежић», I књ. 1849.
- 78) Вук Стеф. Караџић, Црна Гора и Вока Которска. Српска књижевна за- друга бр. 161. Београд 1922.
- 79) Дим. Милаковић, Кратко географическо-статистичко описаније Воке Ко- торске, «Грлица» за 1838.
- 80) Српско-далматински Магазин за 1838 годину.
- 81) Јован Ердељановић, Етничко сродство Бокеља и Црногораца, Глас Српске краљевске академије наука XCVI, Сарајево 1920.
- 82) Српско-далматински Магазин за 1843 годину.
- 83) Георгије Николајевић, Окружије Которско, Српско-далматински мага- зин за 1849.
- 84) Dr. Joseph Müller, Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze. Prag 1844. Mit einer Vorrede von Dr. P. J. Schafarik.
- 85) Heinrich Stieglitz, Istrien und Dalmatien. Briefe und Erinnerungen. 1845. (Stuttgart und Tübingen).

- 86) Sir J. Gardner Wilkinson, Dalmatia and Monte Negro, London 1848.
- 87) G. von N., Wanderungen im europäischen Osten. „Das Ausland“ März 1852. – 8. Dalmatien und Montenegro. – 9. Von Cattaro nach Triest.
- 88) I. G. Neigebaur, Die Süd-Slaven und ihre Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung. Leipzig 1851.
- 89) Statistische Übersichten über die Bevölkerung von Oesterreich nach der Zählung von 31 Oktober 1857. Herausgegeben vom Ministerium des Innern, Wien 1859.
- 90) Bevölkerung der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgrenze nach der Zählung vom 31 Dezember 1869. Von der k.k. Statistischen Centralcommission. I Heft, Wien 1871.
- 91) Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС извршеног 31 јануара 1921. Сарајево 1924.
- 92) Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 марта 1931 године. К. П. Присутно становништво по вероисповести. Београд 1938.
- 93) Е. Ковалевски, Путевија записки о славјанских земљах. «Русскаја Бесједа», трећи год, књига Ђевјатаја, Моеква 1858, I.
- 94) Стјепан Митров Љубиша, Приповјести црногорске и приморске, Српска књижевна задруга, коло XXVII, књ. 177, 1924.
- 95) Karl Vrbanić, k.k. Hauptmann i.R.: Geschichte der Bocche di Cattaro mit besonderer Berücksichtigung der Insurrectionskriege 1869 und 1882. Agram 1887.
- 96) Симо Матавуљ, Вока и Вокељи, Књиге за народ Матице српске, св. 38, Нови Сад 1893. Сабрана Дела, VII књига, Београд 1954, стр. 138-170.
- 97) Ђ. пл. Стратимировић, О прошлости и неимарству Боке Которске. Споменик Српске краљевске академије наука, 27, 1895.
- 97а) Шематизам Православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске за годину 1895. Котор 1896.
- 98) Шематизам Православне епархије бококоторске. . . за 1900.
- 99) Поп Сава Накићеновић, Вока (Антропогеографска студија). Насеља српских земаља књ. IX. Српска Краљевска академија, У Београду 1913.
- 100) Нико Луковић, Вока Которска. Цетиње 1951 («Народна књига»).
- 101) Josip Lakatoš, Narodna Statistika, Zagreb 1914. Vlastita naklada. – Josip Lakatoš, Narodna Statistika, Drugo izdanje, Zagreb 1914. Naklada Radoslava Bačića, Osijek. (Oba su izdanja skoro identična, tako da ne treba citirati koje je izdanje. Strane se podudaraju sve do pred kraj).
- 102) Лазо М. Костић, Православни храмови на Српском Приморју. У књизи «Из српског верског живота». Библиотека «Свечаник». Минхен 1961, стр. 136-171.
- 103) Извјештај которског провидура од 28 дец. 1768 о црквама у Воки. Српско далматински Магацин 1868. Књ. XXVII. Стр. 131 ид.
- 104) J. G. Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. Erster und zweiter Theil, Zweite Ausgabe, Dresden 1856.
- 105) Петар Д. Шеровић, Манастир Подострог у Маинама, Котор 1937.
- 106) Петар Д. Шеровић, Манастир Прасквица. Котор 1935. (Народни Универзитет, бр. 5). Стр. 8.
- 107) Младен Црногорчевић, Манастир Савина у Боци Которској, Београд 1901, стр. 31.
- 108) Архимандрит Нићифор Дучић. Историја Српске православне цркве, Виоград 1894. (Скупљени Књижевни радови, књ. 9).

- 109) Житије Герасима Зелића. Св. прва, друга и трећа. Српска књижевна за-
друга, Београд 1897, 1898, 1900.
- 110) Е. Н. М. Православна Далмација. Историјски преглед. Нови Сад 1901.
- 111) Ђорђе Стратимировић. Православна црква у Воци Которској. Постанак
и судбине њене. Годишњица Николе Чупића, књига XVII, Београд 1897.
- 112) Coleti-Farlati, Illyricum Sacrum, VI p. 465.
- 113) Coleti-Farlati, Illyricum Sacrum, VI p. 467.
- 114) Ex tabulario S. C. de propaganda fide. Scritture orig. rif. nelle Cong. gen. de
agosto 1695. Vol. 522.
- 115) Freiherr von Reinsberg-Düringsfeld. Die Boka. „Globus“ 1864. VI Band.
- 116) Др. Вождар Петрановић, Богомили. Црква босанска и Крстјани. Исто-
ричка расправа. У Задру 1867.
- 117) Relatione et descriptione del Sangaicato di Scutari di nob. Marino Bolizza, 1614.
Starine Jug. akademije, Zagreb, knj. XII.
- 118) A. Theiner, Vetera Monumenta Slavorum meridionalium. II, 1875, p. 2114.
- 119) Leopold von Ranke, Serbien und die Türkei. Gesammelte Werke, 1879.
- 120) Marc Antonio Pigafetta, Itinerario, Londra 1585.
- 121) A. Ubicini, Le pays Serbe et la Principauté de Serbie. Souvenir de voyage. Revue des
deux Mondes, 15 mais 1864, p. 446.
- 122) L. Passarge. Dalmatien und Montenegro. Reise- und Kulturbilder. Leipzig s. anno.
- 123) Heinrich Noë, Dalmatien und seine Inselwelt, nebst Wanderungen durch die Schwarzen
Berge. 1870, S. 313, 314.
- 124) Устанак у Воци Которској 1869. С чешког превео Стојан Новаковић. У
Биограду 1870.
- 125) Antonio Baldacci, Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini. Bologna 1886.
- 126) V. Jagić, Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen. Archiv für
slavische Philologie, Jahrgang XVII, S. 63.
- 127) Pierre Marge, Voyage en Dalmatie, Bosnie-Herzégovine et Montenegro. L'Europe
an Automobile. Paris 1912.
- 128) Emile Haumont, Le pays dinarique et les types serbes. Annales de Geographie,
1915, p. 419.
- 129) Димитрије Руvaraц, Аутобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића
и његово страдање за Православље. Српска краљевска академија. Бео-
град 1898.
- 130) Др. Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија (1784-1814). Српска краљ.
академија. Друштвени и историски списи, Књ. 14. 1914.
- 131) Ferdo Šišić, Kako je postao današnji geografski pojam Dalmacije i pitanje sredi-
njenja s Hrvatskom. „Almanah Jadranske Straže“ 1927, str. 129.
- 132) Pavao Butorac, Boka Kotorska prema Narodnome pokretu u revolucionarnoj godini
1848. Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 260. Zagreb 1938.
- 133) М.: Његошев Став. «Јединство», Чикаго 2 фебруара 1956, стр. 3.
- 134) П. Соларич, Римљани Славенствовавши, 1818, Стр. 34, 54.
- 135) Николајевић, у Српско-далматинском магазину за 1864, стр. 22 и даље.
- 136) Арса Пејовић, Из Црне Горе и Херцеговине. Успомене војевања за на-
родно ослобођење 1876. Нови Сад 1891.
- 137) Симо Матавуљ, Марку Цару, Писмо од 3 септембра 1903. Књига под 96,
стр. 550.

- 138) Јован Цвијић, Балканско Полуострво и Јужнословенске земље. Основи антропогеографије. Књ. II. Београд 1931.
- 139) Никола I, Херцеговачки устанак. «Записи» Цетиње XV, 1936, стр. 204.
- 140) Leopold von Chlumsky, Erzherzog Franz Ferdinand. Wirken und Wollen. Berlin 1929.
- 141) Österreichische Rundschau, Band XVI, Heft 5, 1908.
- 142) J. J. Капетан Милан Срзентић. Годишњак Поморског музеја у Котору. II. 1953, стр. 17.
- 143) Душан Ван, Бока није спорна. Србобран од 14 маја 1958.
- 144) Списи Стјепана Митрова Љубише. Књига прва, свеска 1. У Биограду 1888. Издао Митар Стј. Љубиша. (Предговор без потписа, писан пре смрти Стјепанове, по свој прилици од њега самог).
- 145) Šime Ljubić, Ogljedalo I, str. 69/70.
- 146) Marcel Kušar, Die serbisch-kroatische Sprache und Literatur (in Dalmatien). Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild. XIII Band. Wien 1892.
- 147) Први извештај о Српској мореловној закладној школи у Србини крај Херцеговога школске године 1884/5. У Дубровнику 1885.
- 148) П. Соларић, Поминак Књижески, 1810.
- 149) Љуб. Стојановић (скупио и средио): Стари српски записи и натписи. Књ. I-VI. Српска краљевска академија. Зборник за историју, језик и књижевност Српског народа. I одељење. Београд 1902-1926.
- 150) Светозар Радојичић, О сликарству у Боки Которској. Споменик САН, Одељење друштвених наука, Нова серија 5. Београд 1953.
- 151) Gregor Krek, Slavische Anthologie in deutscher Übersetzung. Stuttgart 1895.
- 152) Дејан Медаковић, Прилози историји културе у Боки Которској. Споменик Српске академије наука. Одељење друштвених наука, Нова серија 7. Београд 1956.
- 153) Павао Буторац, Вока Которска након пада Млетачке републике до Бечкога конгреса (1797-1815). Рад Југ. академије знаности и умјетности. Књ. 265, Загреб, 1938.
- 154) V. Corović, Der Friedensvertrag zwischen dem Sultan Bayazid II und dem König Ladislaus II. Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Band 90, Leipzig 1936.
- 155) Петар Шеровић, Мач Вукше Стјепановића у Перасту. Споменик Српске академије наука. Одељење друштвених наука, нова серија 7. Београд 1956.
- 156) Петар Д. Шеровић, Повеља о оснивању манастира Св. Николе у Прасквици и њени додаци. «Историски часопис САН». Књ. V. 1955 Београд. Стр. 323.
- 157) Милош Милошевић, Извор Качићеве песме о Марку Ивановићу, Споменик Српске академије наука, CV; Одељење друштвених наука, Нова серија 7. Београд 1956.
- 158) Дејан Медаковић, О ретким писаним и штампаним књигама на подручју Боке Которске. Споменик САН, Одељење друштвених наука, Нова серија 5. Београд 1953. Стр. 39.
- 159) Мираш Кићовић, Једно непознато издање прве которске штампарије. Зборник радова Института за проучавање књижевности САН, књ. X, Београд 1951, стр. 113.
- 160) Мита Костић, Доситеј Обрадовић у историској перспективи 18 и 19 века. Посебна издања САН, књ. 190, Београд 1952, стр. 255.

- 161) Књига је у оригиналним корицама од картона; нема наслов, већ само аустријски двоглави орао са једним мотом из Цицеронових «Закона». На рбату стоји, сасвим избледело, *Vocche di Cattaro*.
- 162) Дионисије Миковић, Српско-православно владичанство Бококогорско. Дубровник 1907, стр. 87.
- 163) H. Hassinger, Dalmatien. Mitteilungen der Geographischen Fachschaft der Universität Freiburg i. Br. Heft 2, Sommersemester 1928, S. 17 und 20.
- 164) Лазо М. Костић. О Заставама код Срба. Минхен 1960.
- 165) Лазо М. Костић, Спорни предели Срба и Хрвата. Чикаго 1957. Издање Америчког института за питања Балкана.
- 166) Јосип Модестин, Котор, Народна енциклопедија СХС, суб воце.
- 167) Владимир Дворниковић, Карактерологија Југословена, Едиција «Космос», Београд 1939.
- 168) O. Freiherr v. Reinsberg-Düringsfeld, Paštrovićs in Dalmatien. „Das Ausland“ 1869, S. 1124.
- 169) Cyrille, Voyage sentimental dans les pays slaves. Paris 1876.
- 170) Александар Соловјев, Паштровићи, идеална демократија, у којој влада једнакост и братство. «Политика» од 9 септембра 1934.
- 171) Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века. Српска краљ. академија. Београд 1912.
- 172) Младен Црногорчевић, Михољски Збор, Београд 1893.
- 173) Арх. Бранислав Којић, Горња села на полуострву Врмцу. Споменик САН, Одељење друштвених наука. Нова серија 5. Београд 1953.
- 174) Gr. Cremošnik, Kotorški dukali i druge listine. Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu za 1921 i 1922.
- 175) Александар Соловјев, Студије из историје нашег народног права у XVIII веку. Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1947.
- 176) Хамид Хаџибеговић, Неколико турских докумената о Грбљу из XVII stoleћа. Споменик Српске академије наука. Одељење друштвених наука. Нова серија 7. Београд 1956.
- 177) П. Д. Шеровић, Суђење по Душановом Законику у XVII вијеку у Перасту... Историски Записи. Цетиње, свеска 4-6 1949.
- 178) Шпиро Кулишић, Етнолошка испитивања у Боки Которској. Споменик САН, Одељење друштвених наука, Нова серија, 5. Београд 1953.
- 179) Владимир Ђоровић, Босна и Херцеговина, Српска књижевна задруга, Поучник 1. Београд 1925.
- 180) Р. Вешовић, проф., Улога црквених поглавара у народном животу и историји Црне Горе. «Ловћенски Одјек». Год. I, број 2-3. Цетиње 1925.
- 181) Јован Ердељановић, Неке црте у формирању племена код Срба. Гласник Историског друштва, Београд, свеска 5, 1921. Стр. 67 и 76.
- 182) Franz Miklosich, Die serbischen Dynasten Crnojević. Ein Beitrag zur Geschichte von Montenegro. Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. CIII Band, Wien 1886, S. 83 ff.
- 183) H. Leo, Vorlesungen über deutsche Geschichte. II Band, S. 100.
- 184) Др. В. Богоишић. Десетина судских записа из Паштровића. Архив за правне и друштвене науке. Број 1. Београд 1906. Стр. 394.

- 185) Alexandre Soloviev, Aperçu historique du développement du droit dans les Balkans (jusqu'au XV siècle). Revue Internationale des Etudes balkaniques. II année, Beograd 1936.
- 188) Владимир Мошин, Паштровски списак Душанова законодавства према Загребачком рукопису. «Старине», Југ. академије знаности и умјетности, књ. 43. Загреб, 1951.
- 189) Глегор Станојевић, О судским казнама у Паштровићима. Историски часопис САН. V књига 1955, стр. 451.
- 190) П. Д. III. Још један случај примјене Душанова законика у Перасту у XVII вијеку. «Историски Записи», свеска 1-3 за 1952. Цетиње.
- 191) Лазо М. Костић, Правни институти у Његошевим песмама. Мелбурн, Аустралија, 1958. Чланак «Освета према Његошевим стиховима», стр. 117 до 143.
- 192) Антун Стј. Дабиновић, Позадина бокељског устанка год. 1869. Рад Југословенске академије знаности и умјетности, књ. 237. Загреб 1929, стр. 71-128. (Књига је штампана латиницом).
- 193) J. Модестин, Рисан. Народна енциклопедија СХС, с. в.
- 194) P. J. Safarik, Geschichte des serbischen Schrifttums, herausgegeben von J. Jireček, Prag 1865.
- 195) Вук Стеф. Караџић, Живот и обичаји Народа српскога. Описао и за штампу приуговорио В. Ст. К. У Бечу 1867.
- 196) Л. М. Костић, Национални став српске емиграције. Сабрани чланци. Мелбурн 1959.
- 197) Иван каж. Стојановић, Дубровачка књижевност. Дала на видјело: Српска академска омладина. Дубровник 1900.
- 198) Владислав Скорић, Постанак Крсног имена. Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, 32, 1920, стр. 245-272.
- 199) Предраг В. Ковачевић, Вјеридба и свадба. Паштровски стари сватовски обичаји. Српски народни календар «Америка» за 1951.
- 200) Бошко Стрика, Далматински манастири. Загреб 1930.
- 201) Стјепан Митров Љубиша, Причања Вука Дојчевића. I и II књига. С. Књ. Задруга бр. 67 и 81. Београд 1902 и 1903.
- 202) Carl von Czörnig, Ethnographie der österreichischen Monarchie. I, II und III Band. Wien 1855-1857.

ЗАСЕБНА ДЕЛА
ПРОФ. КОСТИЋА ОБЈАВЉЕНА У ЕМИГРАЦИЈИ.

I. ДЕЛА ИЗ КУЛТУРНЕ И НАЦИОНАЛНЕ ИСТОРИЈЕ.

1. ИЗ ЊЕГОШЕВИХ ДЕЛА. Анализе и интерпретације. Поводом стогодишњице Песникове смрти. Чикаго 1952. Издање Паландачића. Укоричено у платно, стр. 220 осм.
2. ПРАВНИ ИНСТИТУТИ У ЊЕГОШЕВИМ ПЕСМАМА. Издање библиотеке «Српска Мисао» у Аустралији, св. 4. Мелбурн, 1958. Стр. 160 осмине.
3. ИЗ СРПСКОГ ВЕРСКОГ ЖИВОТА. Збирка расправа. Библиотека «Свечаник» Немачка. Св. 32. Минхен 1961. Стр. 198 осм.
4. ЋИРИЛИЦА И СРПСТВО. Културно-политичка студија. Св. II: Угрожавање ћирилице и њена одбрана. Издање Америчког института за Балканска питања. Чикаго 1960. (Штампано у Мелбурну, Аустралија). Стр. 260.
5. О ЗАСТАВАМА КОД СРБА. Историска разматрања. Минхен 1960. Издање пишчево. Стр. 100 велике осмине.
6. ВИДОВДАНСКЕ БЕСЕДЕ У КАНАДИ И АМЕРИЦИ 1958 год. Хамилтон 1958. Издање «Канадског Србобрана». Стр. 46.
7. КРИВОШИЈСКИ УСТАНАК 1869 ГОДИНЕ. Хамилтон, Канада 1959. Приватно издање Милоша Ковача из Кривошија, стр. 56 вел осм.

II. ОДБРАНА СРПСКЕ НАЦИОНАЛНЕ ТЕРИТОРИЈЕ.

8. ЧИЈА ЈЕ БОСНА. Мишљења страних научника и политичара о етничкој припадности Босне и Херцеговине. Торонто (Канада) 1955. Издање часописа «Братство». Стр. 88, вел. осм.
9. СПОРНИ ПРЕДЕЛИ СРБА И ХРВАТА. Чикаго 1957. Издање Америчког института за балканска питања, књ. I. Стр. 520 осм. укоричено.
10. О СРПСКОМ КАРАКТЕРУ БОКЕ КОТОРСКЕ. Цирих 1961. Издање пишчево. Стр. 160.
11. НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У СРПСКИМ ПРЕДЕЛИМА. Демографско-етнографска студија. Торонто 1961. «СРПСКИ ПРОБЛЕМИ», Серија националних списа. 1 свеска. Издаје Српски културни клуб «СВ. САВА», Канада.

III. ДРЖАВНИ ПРОБЛЕМИ СРБА.

12. СРБИЈА ИЛИ ЈУГОСЛАВИЈА. Политичка студија. Књ. I: Начелна разматрања и Етнички и територијални проблеми. Хамилтон (Канада) 1957. Издање пишчево. Стр. 160 вел. осм.
13. СРБИЈА ИЛИ ЈУГОСЛАВИЈА. Политичка студија. Књ. II: Државно-правни моменти. Хамилтон 1959. Стр. 208 вел. осм. Издање пишчево.

14. СРБИЈА ИЛИ ЈУГОСЛАВИЈА. Политичка студија. Књ. III: Спољно-политички и војни аспекти. Хамилтон 1961. Издање пишчево. Стр. 170.

IV. СРПСКО—ХРВАТСКИ ОДНОСИ.

15. КОЈИ СУ ГЛАВНИ И ОСНОВНИ СРПСКИ ЗЛОТВОРИ. Торонто 1953. Издање Српске народне одбране у Канади. Библиотека «Српска Књига» св. I. Стр. 87.

16. МЕГАЛОМАНИЈА ЈЕДНОГ МАЛОГ И НЕСКРУПУЛОЗНОГ НАРОДА. Хамилтон 1955. Издање СНО у Канади. Библиотека «Српска књига», св. II. Стр. 87.

Обе ове последње књиге — 15 и 16 — изашле су под псеудонимом Др. Ј. П. Поповић.

17. ОБМАНЕ И ИЗВРТАЊА КАО ПОДЛОГА НПРОДНПСТИ. Хамилтон 1960. Издање СНО у Канади. Библиотека «Српска књига» св. III. Стр. 152.

V. ХРВАТСКИ ИСТОРИЈСКИ ПОДВИЗИ

18. ПРИМЕРИ ХИЉАДУГОДИШЊЕ КУЛТУРЕ ХРВАТА. I. књ. Подвизи Хрвата у 17 веку (Тридесетогодишњи рат). Чикаго 1953. Издање Српске народне одбране у САД. Стр. 61. осм.

19. ПРИМЕРИ ХИЉАДУГОДИШЊЕ КУЛТУРЕ ХРВАТА. II. књ. Подвизи Хрвата у 18 веку: Шлески ратови и Седмогодишњи рат. Чикаго 1955. Издање СНО у САД. Стр. 45. осм.

20. ПРИМЕРИ ХИЉАДУГОДИШЊЕ КУЛТУРЕ ХРВАТА. Књ. III. Четрдесет и осма. Хамилтон 1956. Издање СНО у Канади. Стр. 104 вел. осм.

21. ПРИМЕРИ ХИЉАДУГОДИШЊЕ КУЛТУРЕ ХРВАТА. Књ. IV. Подвизи Хрвата кроз векове. Хамилтон 1958. Издање СНО у Канади. Стр. 88 вел. осм.

VI. РАЗНИ СПИСИ

22. НАЦИОНАЛНИ СТАВ СРПСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ. «Српски емигрантски списи» св. I. Мелбурн, Аустралија 1959. Стр. 82. Шапирографирано.

23. DIE WAHLBETEILIGUNG IN DEN VOLKSDEMOKRATIEN. — Estratto dai „Studi in onore di Corrado Gini“ (vol. 2). Università degli studi di Roma. Istituto di Statistica della Facoltà di scienze statistiche, demografiche ed attuariali. P. 31.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Предговор	3
I. Покушаји отимања Боке од Срба	11
II. Историски осврт	21
III. Етнички односи у прошлости	39
IV. Верски односи у Боки	53
V. Католички прозелитизам у Боки	73
VI. Сведочанства о српству Боке	88
VII. Чување српских националних обележја	101
VIII. Одржавање српских правних традиција	113
IX. Одржавање старих српских обичаја	138
Литература	149

БУДУЋЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ О БОКИ.

Предвиђене су с Божјом помоћу, а делом већ написане, још две књиге о Боки, чији наслови и провизорни садржај гласи:

А. БОКА И БОКЕЉИ.

- I. *Географско и административно одређење Боке.*
- II. *Демографско-статистички подаци.*
- III. *Лепоте Боке Которске (према странцима).*
- IV. *Уметност и археологија у Боки.*
- V. *Културне манифестације.*
- VI. *Народна традиција.*
- VII. *Личне карактеристике Бокелја (према странцима).*
- VIII. *Поједини угледни Бокелји.*
- IX. *Срби католици у Боки.*
- X. *Песме о Боки.*

Б. БОКА ПРЕМА СВОЈИМ ГОСПОДАРИМА И ОКОЛНИМ НАРОДИМА.

- I. *Бока према средњевековним српским државама.*
- II. *Бока према Турцима.*
- III. *Бока према Млечима.*
- IV. *Бока према Аустрији.*
- V. *Бока према Црној Гори.*
- VI. *Бока према Србији.*
- VII. *Бока према Хрватској.*
- VIII. *Разне комбинације са Боком.*
- IX. *Закључак.*